

DAMAGE BOOK

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192516

UNIVERSAL
LIBRARY

निबंधमालेंतील दोन निबंध

विद्वत्त्व आणि कवित्व

व

वक्तृत्व

लेखक

के० विष्णुशास्त्री त्रिपळूणकर

रा. ग. शंकर नरहर जोशी, यांनी १९२६ सशशिव फंड,
राहर पुणे येथे आपल्या “चित्रशाळा” छापवान्यांत
छापून प्रसिद्ध केले.

सन १९२२

किंमत १० आणे.

प्रस्तावना.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानीं जी मराठी भाषेची उत्कृष्ट सेवा केली, तिजबद्दल प्रत्येक कृत्ज्ञ मनुष्य त्यांचा सदैव ऋणी राहाल. शास्त्रीबोवानीं ज्या काळां निबंध-मालेचें काम हातीं घेतलें तो काळ विशेष घडामोडीचा होता. कंपनी सरकारच्या हातून राणी सरकारनें राज्य काढून घेतलें होतें व इंग्रज लोक आपल्या सौजन्याची व श्रेष्ठत्वाची छाप लोकांच्या मनावर वसाविण्याचा प्रयत्न करित होते. आमच्याकडील ज्या ज्या आंग्लभाषापरिचिताचा संबंध त्यांच्याशीं येई, त्या त्या गृहस्थास इंग्लिशाविषयी आदर व प्रेमभाव वाटत असे. त्यांचें बोलणें, वागणें, राहणें वगैरे सर्वच कांहीं अनुकरणीय आहे असा कल हांज्जं लागला. त्याबरोबरच स्वतःचा धर्म, भाषा, समाज व संस्कृति गच्चाळ आणि कुचकामाची आहे असें त्यांना वाटूं लागलें. इंग्रजां भाषेखेरीज अन्य भाषेंत बोलणें अगर लिहिणें कमीपणाचे आहे असा ग्रह होत चालला. मराठी भाषेंत शब्दसंग्रह पुरेसा नाहीं, या खोड्या समजुतीनें दूषित होऊन, सभांतून अगर क्लबांतून इंग्रजी भाषणें व ग्रंथ होऊं लागले. मूर्तिपूजा व धार्मिक कृत्ये हे वेदगळ प्रकार आहेत असा त्यांचा समज होत चालला. त्यामुळें आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज अस्तित्वांत येऊं लागले. हिंदुधर्मापासून लोकांचीं मनं वळाविण्यास मिशनऱ्यांचे प्रयत्नहि कमी होते असे नाहीं. सामाजिक बाबतींत खाद्यपेयाविषयीं निर्वंध नसावेत, पुनर्विवाह, प्रौढ-विवाहादि समाजानें मान्य करावेत, अशाबद्दल सुधारकांची खटपट चालू होतीच. राजकीय बाबतींत स्वतःचा इतिहास विसरून जाऊन पाश्चात्यांच्या उदाहरणाने दिपून जाण्याची प्रवृत्ति दिसूं लागली. आपल्या इतिहासांत शूर, धाडसी पुरुषांची चरित्रें आहेत ह्याचें विस्मरण होऊन इंग्लंडांत क्लॉईव्ह, वेलिंग्टन, वुल्फ वगैरें वरून त्यांच्या देशप्रीतीचे गोडवे गाण्यास सुरुवात झाली. तसेंच पाश्चात्य राज्यपद्धति निर्दोष आहे व “ यावच्चंद्रदिवाकरौ ” ती तशीच रहावी असें म्हणणाऱ्यांचा पक्ष बळाऊ लागला. यामुळे आमच्यांत कर्तृत्व नाहीं, धाडस नाहीं, आम्ही बुद्ध्याच्या गुलामगिरींत राहण्यास योग्य आहोंत अशी स्वाभिमानशून्यता उत्पन्न झाली

हा जो अनिष्ट कल्पनांचा ओष लोकांमध्ये मांड्या वेगाने नाहं लागला होता, त्याला थोपवून धरून लोकांची दाष्टे अस्तमुख करण्याचें अचाट कृत्य शास्त्रीबोवांनीं केलें. त्यांच्या निबंधमालेच्या गजनेनें सर्व महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला. पाश्चात्य राज्यकर्त्यांनीं व पंडितांनीं आपल्या नटवेगिरीनें जी एक प्रकारची झापड आमच्या डोळ्यास बांधली होती ती आमच्या डोळ्यांत झण-झणीत अंजन घालून शास्त्रीबोवांनीं झुगाहन दिली. त्यांना सर्व जनसमुदाय कसा आडरानांत चालला आहे हें कुशल कर्णधाराप्रमाणे स्पष्ट दिसत होतें. ह्या मार्गापासून लोकांना परतवून सरळ मार्गास कसे लावावें हें त्यांना पुरतेपणीं माहीत होतें. ह्या ध्येयास अनुसरून त्यांची लेखणी चालू असे. कित्येदांना त्यांनीं लिहिलेले निबंध क्वचित् प्रसंगां रूक्ष वाटतात; पणु त्या लिहिण्यामध्ये हें ध्येय सतत पुढें असे.

मोरोपंताच्या कवितेंत, इतिहासावरील निबंधांत अगर जेथें त्यांना सवळ सांपडे तेथें स्वकीयांचे जितके म्हणून गुण असतील तितके लोकांच्या समोर आणून आम्ही कांहीं बाबतींत इंद्रजांच्यापेक्षां कसे श्रेष्ठ आहोंत, हे दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. ह्या प्रयत्नामध्ये त्यांना कित्येक प्रसंगां पढतमुख व स्वाभिमानशून्य लोकांवर कोरडे उडवावे लागत ह्यास त्यांचा नाइलाज असे.

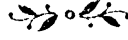
अशा परिस्थितींत शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला लिहून आमच्यांत स्वदेश, स्वधर्म व स्वभाषा याविषयी प्राप्ति जागृत केली, व भारी स्वराज्याचा पाया घातला.

वरील परिस्थिति लक्षांत आणल्यावर निबंधमाला वाल्यावस्थेंतच इतकी लोक-प्रिय कां झाली हें कळून येईल. ह्याखेरीज त्यांच्या वडिलांची कीर्ति, भाषेचा प्रौढपणा, शुद्धपणा, त्यांची स्वतःची विद्वत्ता वगैरे गुण कारणीभूत झाले होतेच. एकंदर निबंधमालेचे ८४ अंक प्रसिद्ध झाले. निबंधमालेंत निरनिराळ्या विषयां-वर चर्चा केलेली आढळून येते. प्रत्येक अंकाच्या शिरोभागां विषयप्रतिपादनाचे मुद्दे मांडून नंतर ते लिहिण्यास सुरवात करीत. कोणताही निबंध त्यांनीं कांहीं तरी भरकटावें म्हणून हातावेगळा केलेला दिसून येत नाही. प्रत्येक विषयांवर पाश्चात्य देशांत व आपल्याकडे जेवढी म्हणून माहिती उपलब्ध होणें शक्य असेल तेंवढी जमविल्यानंतर लेखनास सुरवात होई. अर्धवटपणा अगर अपूर्णता हा दोष त्यांच्या लेखांत केव्हांही आढळून येत नाही. वचनृत्वावरील निबंधांत

अगदी मी, रोममधील वक्त्यापांसून तो आपल्याकडील हरदास-नकल्यापर्यंत त्यांनी सर्व माहिती एकत्रित केली आहे. वाङ्मयलेखनाचे जे प्रकार पाश्चात्य देशांत आस्तित्वांत आहेत त्यांपैकी, त्यांनी निबंधलेखनच पसंत केलं. त्याच धर्तीवर वेकन, जॉनसन, ऑडिसन, मेकॉले वगैरेंनी निबंध लिहिले आहेत. निबंधाची पद्धत सोयीची असते. पुस्तकाप्रमाणे एकच विषय त्यांत नसतो, अगर वर्तमानपत्राप्रमाणे वातावरणाचे वेळवेळी माहितीही नसते. निबंधांत निबंधकाराचे विचार व ज्ञान प्रकट होतं. त्यांत त्याचे मुद्दे, टीका, वगैरे प्रामुख्याने येऊ शकतात. तेव्हां नाटक, कादंबरी, काव्यता, गोष्टी वगैरे जे वाङ्मयाचे प्रकार आहेत त्यांत विष्णुशास्त्र्यांना लिहिण्यासारखा म्हणजे एक निबंधाचाच प्रकार सोयीचा होता. त्यांच्या पूर्वी मराठी भाषा शुद्ध स्वरूपाभ्ये प्रचारांत नव्हती. कांहींच्या लेखांत संस्कृत शब्दांचा भरणा अतिशय असावयाचा व कांहींनी इंग्रजीपद्धतीवर वाक्यरचना करावयाची. विष्णुशास्त्र्यांच्या वडिलांनी ग्रंथलेखनांत शुद्ध मराठीचा उपक्रम केला होता. विष्णुशास्त्र्यांनी भाषा कशी असावी याविषया पूर्ण विचार करून त्याला योग्य वळण दिलं होतं. त्यांनी मराठी भाषा सुबोध, शुद्ध, चटकदार, प्रौढ, गंभीर, आवेशयुक्त व निरनिराळ्या मनोवृत्ती उद्गसित करणारी अशी रसभरीत बनविली आहे. वाचकांना कंटाळा येऊ नये म्हणून विनोदात्मक गोष्टी अगर कोटिक्रमही प्रसंगोपात येत. त्यांची टीका करण्याची पद्धत मुद्देमूद, बिनतोड व तीव्र असे. त्यांनी भाषाविषया दक्षता त्यांनी वाळगली होती. लक्ष्मीच विषय निवडण्यामध्ये वाळजी घेतली होती. इतिहास, इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, रसायनशास्त्र, कविता, वाग्मत्व, नाटक वगैरे वाङ्मयात्मक विषयांवर आणि लोकभ्रम, आमच्या देशाची स्थिति वगैरे सामाजिक व राजकीय विषयांवरही त्यांनी निबंध लिहिले आहेत. निबंधमालेतील प्रत्येक शब्द, वाक्य, टीप वगैरे सर्व अत्यंत काळजीपूर्वक व कुशलनेने लिहिलेले आहे.

शास्त्रीधोवांना आपल्या कृतीची पूर्ण खात्री असे. ग्रंथलेखनाचे हे मोठे कृत्य ३४ वर्षांच्या आंत फक्त ८ वर्षांच्या परिश्रमाने पार पाडले हे लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. गेल्या ५० अगर १०० वर्षांत जे दोन अमोलिक ग्रंथ मराठीत झाले त्यांत निबंधमाला ही एक आहे. जीपर्यंत मराठी भाषा शिल्पक राहिल तोपर्यंत शास्त्रीधोवांची निबंधमालाही राहिल यांत संशय नाही.

चरित्र.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा जन्म पुणे येथे ता. २० मे १८५० रोजी झाला. यांचे वडील कृष्णशास्त्री हे वरेच विद्वान् असून सरकारी नोकरीत होते. विष्णुशास्त्र्यांचे शिक्षण पुण्यासच झाले. कांही दिवस खाजगी शाळांतून त्यांना शिक्षण देण्यांत आल्यावर १८६१ मध्ये येथील हायस्कूलमध्ये त्यांस घातले. विष्णुशास्त्री अत्यंत हुषार विद्यार्थी असत. शाळेत असतांना Deserted Village पाठ झालून दाखविण्याबद्दल त्यांना वक्षीस मिळाले होते. १८६५ साली त्यांची मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाली. हायस्कूलांत असतांना यांची वागणूक नियमित, अभ्यासी व मितभाषणी असे. यांची खाण्यापिण्याची अगर पोषाखाची तक्रार नसायची. पूर्वीचा अभ्यासक्रम सध्याप्रमाणे आखीव नसल्यामुळे मुलांना मॅट्रिकच्या परीक्षेस लवकर बसतां येई. १८६६ साली विष्णुशास्त्री पूना कॉलेजांत जाऊन शिकू लागले. हे कॉलेज प्रथम विश्रामबागेत होते. नंतर दानवडींग व पुढे गभ्याच्या डेकन कॉलेजच्या इमारतीत गेले. त्या वेळी वईसवर्थसाहेब प्रिन्सिपाल होते व बेरोपंत छत्रे प्रोफेसर होते. विष्णुशास्त्र्यांची वृत्ति अगदी संकोचित असे. एकदां सितारामपंत (हे त्यांचे चुलते होत) विष्णुशास्त्री व केंगेपंत छत्रे हे सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा प्रयोग पाहण्यास गेले, तेव्हां त्यांच्या संकोचित वृत्तीस अनुसरून केंगेपंत म्हणाले, “ विष्णु हा दिसण्यांत चंचल नाही खरा, परंतु त्यानें एके जागेवरच उभें राहून या प्रयोगांतील जितक्या खुब्या लक्षांत आणल्या असतील तितक्या चोहोंकडून फिरून पाहूनही सितारामाच्या लक्षांत आल्या नसतील, अशी माझी खात्री आहे ! ” कॉलेजमध्ये असतांना त्यांना वाचण्याचा फार नाद होता. त्यांनी वडिलांच्या न कळत ट्रेनिंग कॉलेजांतून कारकुनाकडून पुस्तके आणावीत व वाचावीत. त्यांना एक ज्युनिअर स्कॉलरशिप व क्यांडीची मराठी स्कॉलरशिप अशा दोन स्कॉलरशिपा होत्या. त्यांचे गणिताकडे दुर्लक्ष असे. त्यामुळे ते १८६७ मध्ये लिब्रलगोचे पराक्षेत नापास झाले. पुढील साल त्यांनी इतर वाचन करण्यांत घालविले. त्यांनी इंग्रजी, संस्कृत व मराठी पुस्तके फार वाचली. त्यांचे वाचन डॉ. जानगनप्रमाणे असे. त्यांनी

कोणतंदि पुस्तक समग्र वाचले नाही. एकंदर कॉलेजचा अभ्यास संपविण्यास त्यांना इतरापेक्षां जास्त वेळ लागला हें खरें, परंतु इतरापेक्षां किती तरी पटीनें जास्त भर त्यांनीं आपल्या ज्ञानांत टाकली! कॉलेजांत असतांना त्यांनीं डिवाटिंग सोसायटींत कर्षी भाषण केले नाही. त्यांच्या भिडस्त स्वभावाचा हा परिणाम असावा. तथापि दोन तीन निबंध मात्र त्यांनीं वाचले होते. कॉलेजजवळ नदी असल्यामुळे पोहण्याचा वेगरे त्यांनीं बराच फायदा घेतला.

१८७१ मध्ये ते बाबा गोखल्यांचे शाळेंत शिक्षविण्यास जात. ही शाळा सकाळीं चार तास भरे. विष्णुशास्त्री ह्याच सालअखेर वी. ए. झाले. डेक्कन कॉलेजांत ह्या वर्षी संस्कृत नाट्यप्रयोगास सुरवात झाली. त्यांत विष्णुशास्त्र्यांनीं वेणीसंहार नाटकांत धर्मराजाची भूमिका घेतली होती. पदवी मिळाल्यावर त्यांनीं वडिलांना चालविलेल्या 'शालापत्रकाचें' काम आपणाकडे घेतलें, व त्यांतून संस्कृत कवीवर टीका करण्यास सुरवात केली. १८७२ मध्ये हे येथील हायस्कूलांत शिक्षक नेमले गेले. १८७४ चे सुमारांस शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला काढण्याचें ठरविलें. त्यांचा स्वभाव अत्यंत मानी असे. त्यामुळे त्यांनीं कोणाचा सद्गा अगर मदत घेतली नाही. निबंधमाला मुरू झाल्यावर कांहीं संडळी आपण त्यांत लिहूं इच्छितां असें म्हणत. यासंबंधी शास्त्रीबोवांची फारशी अनुकूलता नसे. निबंधमाला कर्षी वेळेवर निघाव-याची नाही, कारण ठराविक तारखेला कांहीं तरी मजकूर लिहून अंक काढण्यापेक्षां तो उत्कृष्ट झाला ह्मणजेच ते छापण्यास पाठवीत. माला निघताक्षणीच तिचा प्रौढ-पणा, त्यांतलें शुद्ध भाषा वेगरे पाहून तिची कीर्ति सर्वत्र लवकर पसरली, व त्यांना सालीना ५१६ शें रुपयांची प्राप्ती होऊं लागली.

१८७५ मध्ये त्यांनीं वक्तृत्व व लोकभ्रम हे दोन निबंध लिहिले. १८७७ मध्ये शास्त्रीबोवांनीं " काव्येतिहास संग्रहांत " चित्रें घालतां यावीत ह्मणून चित्रशाळेची स्थापना केली. ह्याच सालीं त्यांची बदली रत्नागिरीस झाली. याचें कारण विष्णु-शास्त्र्यांनीं मिशनरी, आर्यसमाजी व युरोपियन लोकांवर उडविलेलें ताशेरें हें होय.

१८७८ च्या मे महिन्यांत विष्णुशास्त्री पुण्यास आले असतां, त्यांच्या वडिलांचें प्राणोत्क्रमण झालें. यानंतर त्यांच्यावर बरीच संकटें आलीं. घरगुती बाबतींत बेबनाव मुरू झाला. एक महिनाभर रजा घेऊन ते पुनः कामावर रुजू झाले.

१८७९ चे सुद्धीत इतक्या लांब रहाण्यांत कांहीं फायदा नाही, असें वाटून त्यांना ६ महिने रजा काढली. मे महिन्यांत पुण्यांतील बुधवारवाडा जळाल्यामुळे सरकारी बुकडेपोहि भस्मशात झाला होता. तेव्हां एखादें पुस्तकविक्रीचे दुकान काढलें तर बराच फायदा होईल; हें पाहून त्यांनी “ किताबखाना ” सुरू केला. निबंधमाला, चित्रशाळा व किताबखाना हीं तीन निर्वाहार्थां साधनें तयार झाल्यामुळे त्यांनीं सरकारी नोकरीचा राजीनामा पाठविला.

१८७९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत त्यांचा राजीनामा मंजूर झाल्यावर त्यांनीं पुण्यास “ न्यू इंग्लिशस्कूल ” काढण्याचें ठरविलें व त्यांस रा. टिळक, आगरकर, भागवत व करंदीकर यांनींही येऊन मिळण्याचें ठरविलें. पैकीं टिळकच एकटे प्रथम येऊन मिळाले. टिळकाचें म्हणणें शाळा न काढतां कॉलेज काढावें असें होतें. त्या वेळेस भावे स्कूलच सुस्थितीत होतें. शास्त्रीबुवा शाळा काढणार आहेत हें जाहीर होतांच पुण्यास एकच गडबड उडून गेली व विद्यार्थी दोन दोन महिने शाळा सोडून घरीं बसले.

सरकारी शाळांतून ज्ञाना पलीकडे प्राप्ति होत नसे, परंतु नवीन शाळेत विद्यार्थ्यांच्या मनांत ज्याच्या योगाने स्वदेशप्रीति, स्वाभिमान, स्वार्थत्याग दगैरे उत्कृष्ट गुण उत्पत्ती व ज्ञानवृद्धि होईल असें शिक्षण देण्याचें ठरलें. १ जानेवारी १८८० मध्ये न्यू स्कूल स्थापलें गेलें. प्रथम १५० मुलें व विष्णुशास्त्री, टिळक, आणि नाम-जोशी असे तिघे शिक्षक होते. मे महिन्यांत ५०० वर संख्या गेली. ही शाळा उघडलेली पाहून येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर वामन अबाजी मोडक यांनीं खालील उद्गार काढले “ येथें कांहीं उनाड व हुचे तरुण लोकांनीं एक नवीन खाजगीशाळा काढल्यामुळें तुला या शाळेंतील संख्या कमी झाली आहे; परंतु अशा शाळांची स्थिति केवळ कुठ्याचे × × × झाडाप्रमाणे क्षणिक असल्यामुळें आमचे शाळेची संख्या नेहमीची कमी होण्याची फारशी भीति नाही. ” आगष्टांत वामन शिवराम आपटे हे त्यास येऊन मिळाले. त्या सालीं मॅट्रिकमध्ये १६ पैकीं १२ मुलें पास झाली, व पहिली संस्कृत स्कॉलरशिपहि मिळाली.

१८८० मध्ये आर्यभूषण छापाखान्याची स्थापना होऊन ‘ केसरी व मराठा ’ हीं पत्रे काढण्याबद्दल जाहिरातीं वाटण्यांत आल्या. त्यांत शास्त्रीबाबांची सद्दी पहिली

असून टिळक वगैरेंच्या मागाहून ८११० होत्या. केसरींतील अग्र लेख शास्त्रीबाबोबांचे असत. आणि टिळक व आगरकर मराठा चालवीत.

१८८२ मध्ये घरच्या मंडळींचा बेत फोटो काढावा असा झाला, व त्यामुळे ते फोटोग्राफरकडे गेले. तेथे उन्हांत वराच वेळ उभे रहावे लागल्यामुळे त्यांना घेरी आली, त्यांचे दोन दांत पडले; कानांतून रक्त येऊं लागलें. नंतर त्यांना बारीक ताप येऊं लागला. व या सर्व गडबडींत टिळक—आगरकरांवर खटले मुरू झाले. अखेरीस १७ मार्च १८८२ रोजी त्यांचा अंत झाला. ही बातमी ऐकून सर्वांना आश्चर्य वाटलें. त्यांच्याविषयीं सर्व वर्तमान पत्रांतून बातमी आली व लंडनच्या Graphic मध्ये त्यांचा फोटो व चरित्र आले होते.

सूचनाः—मूळ निबंधातील काहीं भाग गाळून निवड केलेली आहे, त्यामुळे त्या भागाशी संबंध असलेला उल्लेख कोठे आला असल्यास तो सोडून निबंध वाचावा.

(निबंधमालैपकी)

विद्वत्त्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः ।

तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्रतुराननः ॥

(१) काव्यविवेचनशास्त्र; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव. (२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयी निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळीं मतें. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरण. (५) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणें. (६) अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७)—

१. काव्यविवेचनविषयक ग्रंथ इंग्रजी भाषेप्रमाणें संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व ही ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केलेलें त्या भाषेंत कोटें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतांत कोठें कांहींच लिहिलेलें नाहीं असा ह्मणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्य-ग्रंथांतून तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रकट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचें भाषावैभव मुख्य कविताच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोचलेली दृष्टीस पडते त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागी दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलहि नाहीं; तसा तो नसता ह्मणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती ! असो; तरी या विषयाचें विवेचन अलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—ह्मणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशांतहि—

१ " सोन्याचीं कमलें कारागिराच्या हातून होतील; पण त्यात सुगंध निर्माण करणे ही करामत एका ब्रह्मदेवाचीच ! ”

झालें नसेल असें ह्मणण्यास हरकत नाही. आपल्या लोकांत तर या काव्याविवेचनशास्त्राचा अलीकडे मुळीच लय झाला आहे असें ह्मटल्यास हरकत नाही. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हे त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगी मोठमोठ्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारची सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदी स्पष्ट दिसून येतें. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्रथांसहि अगदीच समजत नाहीत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आह्मांस न शिकवते तर तो आह्मांस कधीहि समजताना यांतहि अगदी संशय नाही ! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यास करून घेणें असेल त्यानें या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केले असतां काव्यांचें मर्म जाणण्याची त्यांच्या अंगी उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचे एक मोठें साधन त्यानें अक्षयीं आपलेंसें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयीं सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाही. यांत एवढ्याच गोष्टीचा विचार करण आह की, कवित्व आणि विद्वत्त्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे की नाही;—ह्मणजे विद्वान् झाला की तो कवि झालाच, किंवा कवि असला की तो विद्वान् असावयाचाच असा कांहीं नित्य संबंध आहे किंवा काय ! याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरितां अद्याप कोठें कांहींहि लिहिलेलें आढळत नाही; यास्तव हा विषय त्यांस अगदी नवा व त्यामुळें विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं या अंकांत लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता ह्मणजे काय याविषयीं विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनहि फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयीं कधीहि नीट विचार केला नसल्यामुळें, व हा विचार करण्याची योग्यताहि बहुतेकांस नसल्यामुळें, कवितेविषयीं त्यांच्या निरनिराळ्या समजूती असतात. जे अगदीच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते की, छंदीबद्ध पदरचना ह्मणजे पद्य हीच

कविता. मग या पद्यांत कांहीं कां असेना ! अमरकोशाचे श्लोक, भंर्तु-
 हरीन्दा कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, अलीकडे मुलांकरतां
 केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मते कवितेखालीच
 मोडतात. उद्यां बाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी
 कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासहि रघुवंशाबरोबर व शेक्सपीयर
 कवींच्या नाटकांबरोबर ते काव्याच्या वर्गांत सामील करतील ! सारांश,
 कवितेचें स्वरूप ते तिच्या नेहमींच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें
 गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यान तिचा वेष घेतला, तर दोहीं ठिकाणीं
 ते फसून जातात. असा; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी
 यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्या मते ज्या पद्यांत यमकांची,
 प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा ह्मणजे
 स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अगावरच्या दागदागिन्यांवर लेखण्यासारखी
 होय. या लोकांच्या मते अर्थातच मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत
 झाला नाही व पुढें होणार नाही ! पण त्यांस एवढें समजत नाही
 कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक
 होय, तरी ही बुद्धि व कवित्व हीं एक नव्हेत. अष्टावधानी, अठरा
 अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिमान् असतोच
 असा नेम नाही; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला कीं, तो मोठा शूर
 असून सैनाधिपत्यास नेहमीं योग्य असेलच असाहि नेम सांगता येणार
 नाही; त्याप्रमाणेंच मोठमोठी यमकें, चमत्कारिक प्रास हीं साधतां येणें हें
 कवित्वाचें दर्शकच होय असे म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर
 पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल यांत संशय नाही; पण तो चम-
 त्कार वरच्या दोषां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच त्यांपासून
 खरा उपयोग फार थोडा आहे, म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल
 इतकाच ! याहूनहि वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या
 तिसऱ्या वर्गांत सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या
 कवितेचें रमणीयत्व व तिचे मुग्धविलास अगदींच कळत नाहीत ! न्याय-
 मीमांसादि शास्त्रांतील कोष्ट्यांत घडून पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत

नेहमी झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मलांचें उग्र रूप पहातांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो ! अशा दांडगाईची तीस कर्षी संवय नसल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते ! मग पुढची गोष्ट कशाला हवी ? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार ; म्हणजे कोट्यांवर कोट्या लढवून जसे त्यांचें पीठन्पीठ करून सोडायार्चें, तशीच कवितेचीहि दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नानातऱ्हेचे चित्रविचित्र अर्थ बसवायाचे. शृंगाराचा वैराग्यपर; वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवींच्या स्वप्नांहि आली नसेल अशी त्यांच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडावयाची. शंकराचार्यांच्या नांवावर ' आनंदलहरी ' व ' अमरु-शतक ' म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्ये संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे पण आमच्या पंडितांस शब्दाचें प्रमत्नार्थत्व व एकार्थत्व कधीहि महन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें 'शांकुतल' नाटकांतील आरंभीच्या श्लोकाशी केला आहे असेंहि ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठे भाग्यच समजलें पाहिजे ! कां की न जाणों, त्याचें तें सगळें नाटकचें नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेंहि वांचलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनी त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर एवढें नाटक रचूनहि त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आपल्या महाकवींच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धिचा व काळाचा अपव्यय केल्याचें आणखीहि एक अलंकारचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें रहावत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पहातां येईल. आमचे मराठीचें वैय्याकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार

दादोवा पांडुरंग* यांनी ' केकावलीवर ' सुमारे आठ दहा वर्षांपूर्वी एक मली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वास माहीत असेलच. त्यांत त्यांनी बुद्ध्या आड रानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वी पुष्कळ चर्चा मागेच झाली; व तीत एवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची हाऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाहि झाली हेंहि येथें लिहिणें आम्हांस वाजवी वाटतें. असो; त्या टीकेच्या संबधानें प्रस्तुत प्रसंगी लिहावयाचें तें हेंच की, तीत पहिल्या केकेवर व्याख्या देतांना दादोवांनी वरील अपयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलाचरणरूप केकेचा अर्थ अगदी उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्या देऊन तिचा अर्थ वेदान्तपर लावला आहे ! असो; तेव्हां श्लेष म्हणजे कवितेचा जीवप्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष म्हणजे चार वर्षांच्या पोरान्या बोलण्यांतहि निरनिराळे अर्थ काढणें, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनहि वरचा वर्ग नादलक्ष लोकांचा. यांच्या मते कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असलं की झाली उत्कृष्ट कविता, ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्यासारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचें एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे, याप्रमाणें निरनिराळें लोकांची कवित्वाविषयींची भिन्न भिन्न मते सांगितलीं. पण एवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाही. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविषयांच आग्रह नसतो.त्यांचा अभिप्राय नेहमी चारचौघां विद्वानांसारखा पडायचा— म्हणजे ते जें म्हणतील त्यांचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत ! ते स्वतः म्हणून कधी विचार करायचे नाहीत. ढालीसारखी पागोटी जाऊन चंबूचा प्रघात पडला, गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली,हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याच-

* हे शाळाखात्यांत नोकर होते व यांनी ' यशोदापांडुरंगी ' या नांवाची केकावलीवर टीका केली आहे.

प्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टींविषयीं मंते वरचेवर फिरत असतात. तीं अशीं बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची ! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्यांच्या तोंडावर जसे रुचिमेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याहि तोंडावर ते उठवितील, — म्हणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याहि पदार्थाला तोंड आंचट करतील, किंवा एखादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून त्याचा स्वाद वाखाणतील ! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत; व यामुळें काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

५. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठिण आहे. ते इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील ' रसात्मकं काव्यम् ' ह्याजें रसयुक्त तें काव्य हें लक्षण सध्यांच्या पक्षीं आपणांस पुरें आहे. हें लक्षण घ्यानांत बरलें असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील, म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य हवींच असा कांहीं नेम नाहीं हें तेव्हांच लक्षांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्ये आपल्या मराठींतहि नाहींतशीं नाहींत. हीं उदाहरणें पहा—

“कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगतीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय ! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय ! अशा कल्पना करीत ते मुख घेत बसले असतां,

तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कानी पडून ते तिकडे पाहूं लागले. ”

बाळभिन्न—काटेझाड.

ऋतूंचें वर्णन.

“बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओल्या खाऊन आलेला होता, आणि म्हणतो, ‘अहाहा ! असा सदा हिवाळाच असता तर बरें होतें ! याचें सुख काय सांगूं ! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट ! लोंकरी वस्त्रें काय सुख देतात ! पोटात भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती !’ तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, व्यास झणाला, ‘बरें तर, झणतोस असेंच स्मरणवर्हीत लिहून ठेव.’ बाळानें तसें केलें. पुढें हिवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हा संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वहात आहे; लोक चंदनाच्या उत्थ्या घेऊन गळ्यात पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत; बागामध्यें कारंजी उडविताहेत; त्याचे तुषार अंगास लागून अत्यंत सुख करताहेत, तसेंच पिकलेलीं फळें, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादि जिव्हेस भ्रमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा झणतो, ‘अहाहा ! असाच सदा उन्हाळा असता तर बरें होतें.’ गोविंदशेट झणाला, ‘मुला, झणतोस असेंच स्मरणवर्हीत लिहून ठेव.’ बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्यासमयीं जिकडे तिकडे हिरवी चार गवतें व नानाप्रकारचीं झाडें उगवली आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यांतून कागदांचीं तारवें करून मुलें पोंहाविताहेत; डोईवर छत्र्या, सखलादींच्या टोण्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें येतें पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बाळा म्हणाला, ‘बाबा, काय चमत्कार हा ! हा पावसाळा सदां असाच असता

तर बरें होतें !' बाप म्हणाला, ' मुला, हें त्या वर्हांत लिहून ठेव ! ' बाळानें तसें केलें. "

किता—तीन काळ.

अर्शा काव्यें या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हें सगळें पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मूळचें एका फ्रेंच बार्डनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हें भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे कीं, तें परभाषेंतलें असेलशी शंका सुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटते, व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें ! असो; या प्रसंगां आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिकारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहवत नाहीं !

असेच उतारे 'इसापनोति,' 'आरबी भाषेंतील गोष्टी,' 'मुक्तमाला,' 'थोरले माधवराव आणि जयपाळ,' अशा ग्रंथांतूनहि आणखी हेंच तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् अस-मंजसपणानें हंसू येईल; पण त्यांनीं पक्कें समजावें कीं, असें जांपर्यंत होईल व त्यांत त्यांस अंतःकरणास लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळला नाहीं ! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांसहि वरील गोष्टीचा मोटाच चमत्कार वाटेल ! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतींत वाचीत आहों, किंवा हें लिहिणा-रानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतींत लिहिलें असावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील ! पण दोघांपैकीं भ्रांतींत कोणीच नाहीं हें दाखविण्या-करितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथें घेतों—

तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥

अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ॥
इदं तीर्थसमं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥

बालकांड—सर्ग २.

हैं आद्यकवीचें काव्य कोणास ' रमणीय ' वाटत नाही ? व कोणाचें चित्त ' प्रसन्न ' व ' सौम्य ' करीत नाही ? वास्तविक पहातां यांत एवढें काय आहे वरें ? गांवढळ कुणव्यांसहि ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्यें एवढी रमणीय झाली आहेत ! तीं ममजण्यास यात्किंचित्हाहि श्रम न व्हावून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भरतात त्याच येथें कवीनें अगदीं साध्या रीतीनें बोळून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे म्हणण्यापेक्षां आला आहे हेंच म्हणणें बरोबर आहे. कां की, तो इतका सहज आला आहे,— व म्हणूनच त्या ठिकाणीं इतका शोभतो की, तो आणण्यास कवीस यात्किंचित्हाहि प्रयत्न पडला नसावा. असो; एकंदरीत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे ! ज्यानें आजपर्यंत कोश्यवाधि मनुष्यांचें रंजन करून त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तेच जसें काय काळास दाखवीत आहे त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार !

याचप्रमाणें पुढें कौंच पद्याचा वृत्तान्त लिहिला आहे तोहि किती हृदयंगम आहे ! तो वाचूनहि ज्याची वृत्ति पाहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहिल त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाही,—एक त्या निषादाचीच * (कोळ्याची) साजेल !

तेव्हां एकंदर सांगायार्चें काय की, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यहि, यांपैकी कोणाची सुद्धां विलकूल गरज नाही ! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो

* मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्कौत्रिमिथुनादेकमवधीः
काममोहितम् ॥

रस अंतःकरणांत सहज विबून जातो त्यास काव्य म्हणावें. पण हें जर होत नाही, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ !

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल की, कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हे; तें ईश्वराचेंच देणें होय. यास्तव सौंदर्य, सुस्वर, इत्यादि मनुष्याच्या अस्वार्धान असणारे गुण बळेंच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नांस जितपत यश येतें, तितपतच अशा दांडगाईनें कवि होऊं पहाणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; म्हणजे नुसत्या छानछुकींत व सुरेखपणांत जितकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या कवित्वांत ! आणि ज्याप्रमाणें छानछुक ही बहुधा हवी त्यास प्रयत्नांतीं साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणें कवितेचा बाह्य वेष म्हणजे छंद, मृदुरचना इत्यादिहि सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधिक, कोणास कमी, असे साधेल खरें; पण तें फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी खऱ्या रसिकास व्यापून तशी बहार वाटणार नाही; कीं जशी अगदीं साध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल ! उदाहरण—

वर्षावर्षाण सागर । जैसा जळें निर्भर ।
 तैसाचि निरुपचार । संतोषी जो ॥
 व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश ।
 तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥
 संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें निवटला ।
 व्याधाहातोनि सुटला । विहंग जैसा ॥
 घरींचियां उजेड करावा । परकियां अंधार पाडावा ।
 हें नेणेंचि गा पांडवा । दीप जैसा ॥
 जो खांडावया घाव घाली । कां लावणी जेणें केली ।
 दोघां एकचि सावली । वृक्ष दे जैसा ॥
 जो निंदेतें नेघे । स्तुतीनें न ऋघे ।
 आकाशा न लागे । लेप जैसा ॥

ज्ञानेश्वरी.

हैं भगवद्भक्तांचें वर्णन केवढें उदात्त आहे ! व यांत छंद, पदरचना, वगैरे भगदी साधी असल्यामुळें तर हैं फारच शोभतें. अशा ठिकाणी संस्कृतांतले शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोटाले छंद, किंवा मराठींतलीं सार्की, दिंडी इत्यादि मंजुळ वृत्ते भगदीच कामास पडती ना !

दुसरें—

कारे नाठवीसी कृपाळु देवासी । पोशीतो जगासी एकलाची ॥
फुटे तरुवर उष्णकाळमासी । जीवन तयासीं कोण घाली ॥
बाळा दुग्ध कोणीं केलेंसें उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥
तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥

ऐसे संत झाले कर्ली । तोंडीं तमाखूची नळी ॥

ज्ञान संध्या बुडविली । पुढें भांग ओढवली ॥

भागभुर्का हें साधन । पचनीं पडे मद्यपान ॥

तुका म्हणे अवघे ढोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥

आली सिंहस्थ पवर्णी । न्हाव्या भटां झाली घणी ॥

अंतरीं पापाच्या कोढी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥

जें बोडिलें तें निघालें । सांग काय पालटलें ॥

पाप गेल्याची खूण । नाहीं पालटले अवगुण ॥

भक्तिभावेवीण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥

आत्माभनुभवीं चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥

परद्रव्या अंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥

भाणली एक—

(बनाचें वर्णन) देखे प्रचंड महागिरी विशाळ पर्वताधिया दरी ।

जळें तुंबलीं सरितासरीं । समुद्रतुल्य अगाध ॥

नाना वृक्षांचीं अचाट । डांगें लागलीं घनदाट ।

मार्जीं निर्झरोदकाचे पाट । सैरावैरा धांवती ॥

माथां उचलूनी दिनकर । छाये राक्षिला अंधकार ।

मार्जीं श्रापदगणांचे भार । सुखावले सुखवस्ती ॥

(नदीचे वर्णन) नदी मालिनी पवित्रजीवनी वाहे जैशी देवताटिनी ।
तरंगलिंगे सुफेनसुमर्नी सुपूजितें शोभती ॥

(पुढील वृत्तांत) मग गर्जुनि नरार्थीशें हाणितलें आश्रमीं कोण असे ।
हें पारिसोनि इंदिरावेशें लावण्यकलिका प्रगटली ॥
कनकलतिका सौदामिनी कीं चंद्रकलिका तनुधारिणी।
सुवर्णकेतकीपत्रवर्णी सुवर्णखाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६. एवढे उतारे पुरेत. यांवरून खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच कीं, इतर कोणत्याहि गोष्टींचें साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्ब्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्टवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीसहि ती सांगतां येणार नाही ! व हाणूनच या शक्तीस कवि व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा हाणतात ! सामान्य मनुष्याची अकल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यागांपर्यंत मात्र पोचेल; व हाणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगली मोठाली वृत्ते, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत साह्य घेतल्याखेरीज त्यांचें कधीहि चालणार नाही. पण वरील उतारे पहा बरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रहि लागलें नाहीं. छंद, ओवी व अभंग—ज्यांत इतर छंदांप्रमाणें मोठेंस माधुर्य आहे असें नाही; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळे गद्यांत व जीत फारसा फेर नाही. शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक एवढाच; आणि अर्थालंकारहि मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेंहि नाही; बरें, अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय ? कांहीं नाही. ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहमींच्या माहीत असतात त्याच प्रायः तीत असतात ! पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं पुरें; जादूगाराच्या कांडीनें त्याच पदार्थास जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेहमींच्या गोष्टींसहि कांहीं अपूर्व शोभा येते ! एरवींचीं पत्रे कितीहि उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एकदोनदां वाचतांच कंटाळा येऊन जातो; पण

अशांचें साधे सौंदर्य शेंकडोंदां वाचल्यानेंहि कमी न भासतां वाचकांस

प्रतिक्षण नवीच दे रुचि —

७. असो; याप्रमाणें स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत बरेंच आलें असेल असें आम्हांस वाटतें. श्रेयवर हार्ती घेतलेल्या विषयाचा अर्धा भाग— म्हणजे कवित्व ह्मणजे काय याविषयी बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यासारखा नव्हे, म्हणून सध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा ।
भवेदद्य श्रो वा किमिह बहुना पापेनि कलौ
घटानां निर्मातुष्विभुवनविधातुश्च कलहैः ॥

भवभूति.

(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्त्व अनुकूल होय हा लोकप्रम. (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशी अत्यंत विरोध; कवींचे मन आणि तत्त्वज्ञाचे मन; उदाहरण—चंद्र. (४) कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास. (५) कवित्वास आवश्यक गुण. (६) 'कवि' शब्दाची व्याख्या. (७) कवीचा मुख्य गुण—सहृदयता—(८) स्वभाववर्णन. (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाची कारणें. (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत ?

१. मागील अंकांत अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—ह्मणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्यांचें—निरूपण करितों.

२. या विषयाच्या संबंधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक

१ " ओहून तानून शब्दाची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यांम प्रसन्न आहे अशा महाकवीशीं जर स्पर्धा करूं लागला; तर आज उद्यां मडका चढणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केले त्या ब्रह्मदेवाचाहि कलह लागेल ! ! कर्णो सांगवें ! "

मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शहाणा' असाही पुढे होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असें जर कोणी विचारील तर तेंहि सांगणें कठिण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता की, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय रहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरी म्हणून मुळींच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थात्च या दुसऱ्या वर्गातलेच असत. पण गुरूच्या घरीं बारा किंवा याहूनहि अधिक वर्षे राहून त्यांनीं नुसतीं कार्यांच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकाहि होत, त्यांतहि त्यांस पारंगत व्हावें लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला कीं तो विद्वान् असायचाच असें लोकांच्या नेहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास केला—हणजे विद्वान् कवि असतात असें झटलं—तर नेहमीं चालेलच असें नाहीं; या गाष्टीचा त्यांनीं नीट विचार केला नाहीं ! असो; पुढें पुढें तर म्हणजे मात्र, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं, कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाहि संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां अलीकडे तर 'रंडागीतानि काव्यानि' येथपर्यंत मजल येऊन टेकली ! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी विद्येचा. ही विद्याहि मागोल संस्कृत विद्येप्रमाणेंच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे, किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय; असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसें काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधि-

१ शास्त्रीय कोट्यांत घटून त्याखेरीज दुसरे ज्यास काहीं हवेनासेच झाले असे आपल्या देशांतील जुने पंडित वरील वाक्यानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पहातात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते.

ष्ठान इंग्रजी विद्वत्ता होय असा या अप्रबुद्ध लोकांनी सिद्धांत केला आहेसा वाटतो ! त्यांच्या मते ही नवी विद्वत्ता हणजे कांहीं मोठी अजब चीज होय ! ही जवळ असली की, त्या मनुष्यानें सभाप्रभार्गी उभें राहून बृहस्पतीप्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावे, कालिदासाप्रमाणें जगास चिरकाळ मोहणारी कविता करावी, शाक्यमुनीप्रमाणें मानसिक व्यापारांची उपपत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्परविरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असें हे समजतात. फार तर काय, पण चार पांच वर्षे विद्यालयांत घालविली की, पृथ्वीवरील व्यापाराची षडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत किंबहुना युद्धकलादिकांतहि निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, कीं उत्कृष्ट पाकसिद्धि करावयाची असली, तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ वेईल ! सारांश,

प्रायेण सामप्रयविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः।

“सर्व गुण एके ठिकाणीं ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत नाही, - तर याच्या उलट दिसते; ” असें सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी, जें कालिदासास वाटलें, व अगदीं अलीकडेपर्यंत लोकांस वाटत असे, तें सध्यांच्या काळीं एकाएकी खोटे ठरत चाललें कीं काय कोण जाणें असें एखाद्यास वाटे ! मागील काळीं होमर, बुसिडिडीस्, आरिस्टाटल्, आलेक्झांडर, असे नामांकित पुरुष निपजयास फार दीर्घकाळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासानें वास करी; पण इंग्रजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तों सगळेंच मान एकदम फिरलें ! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन

१ हा काळ अगदीं मिश्रित म्हणून आम्हां येथें लिहिला नव्हे. पण ज्या अर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणां पक्केपणीं केली नाही, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादास अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

अलीकडे जसे अद्भुत चमत्कार चोहीकडे दृष्टीस पडतात, त्याहिपेशां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसू लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणांचा सहज समावेश व्हावा असें झालें आहे. असो; ईश्वरकृपेकरून एवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो म्हणजे झालें !

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आम्ही जाणतो. तरी त्या सर्वांचें निराकारण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासहि उचित नाहीं असें समजूत त्यासंबंधे येथें कांहीं लिहीत नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे की, कवित्वास विद्वत्तेचा अगदीं गरज नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणें हें कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें तर कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाहीं !

३. हें वाचून आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांस मोठें आश्चर्य वाटेल; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आम्ही हें लिहिलें आहे असेंहि कित्येकांस वाटण्यावांचून रहाणार नाहीं. यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतें—

नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चंद्रिका-
चंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरैकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः—क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती

तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।

प्रसन्नराघव नाटक.

“ नट—हा कवि तर्कशास्त्रांतहि मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतां. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असावीं त्याप्रमाणें याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मांठा चमत्कार वाटतो ! ”

“ सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार ! अरे, ज्यांची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तींतूनच तर्कशास्त्राची तीक्ष्ण वचनेंहि निघालीं असतां कोणती हानि झाली ?— ”

य प्रमाणें सुमारे सात आठशें वर्षांपूर्वीच जयदेवासहि 'कवितेचा व तार्किकत्वाचा' विरोध भासला. तेव्हां हें मत आर्ही बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सूत्र वाचकांची खचीत खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ वारकाईनें विचार करील त्यास खचीत कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थातच बहुधा भासमय असतात. तत्त्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचे काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनविण्याचें असतें. तत्त्वज्ञाचें रसायनवेद्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचें असतें. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्याववेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथे घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्त्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघा ! ग्रीक व रोमन लोकांनीं चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ही वनांत पशुंमाणें धांवते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो म्हणून त्यांतून निवालेलें एक रत्न; तो उगवतांच कुमुदिनी (जणो काय हर्षानें) विकसतात म्हणून त्यांचा पति; रात्रीच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात म्हणून तिचा नवरा; त्याच्या त्रिंबावर हरणाची आकृति दिसते म्हणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जसें काय आनंदाचें) भरतें येतें, म्हणून (दुसऱ्या कल्पनेनें) त्याचा मित्र; याचप्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य इत्यादि संबंधहि त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रास व शरीरास सुखद होत म्हणून शीतकर, चंद्रकांतास द्रवविणारा, इत्यादि कल्पनाहि त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पहा ! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून

तो समुद्रोत्थ रत्न नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास, हीं आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांचीं फळे होत; हरण दिसते ती चंद्रावरील पर्वताची छाया; राहु ह्मणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटी, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवहि त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो ! !—झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्बिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो. वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचारशक्तीस कडक उनाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीहि मोठी सरस व समर्पक होय. एक तर चांदणें शांत व रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें खरें, पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तसेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरहि त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होतां उलटी क्षुब्धच होते. हे एक सादृश्य. दुसरें हें की, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पनाशक्तीस अवकाश सांपडून अवास्तव भासांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपपादनावरून दुसरी अशीहि गोष्ट आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल की, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पनाविकासाच्या पुढली मनाची दशा होय;—ह्मणजे आरंभी कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणीं मुलांस खुळखुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय की, त्या वेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भूताखेताच्या,

राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, काळोखांत जाण्यास ती भितात, याचें तरी कारण हेंच,—कीं त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचार-शक्ति बहुधा निद्रिस्त असते. पण पुढें जसजसें त्यांस कळूं लागतें, तसा-तसा हा गोष्टवेव्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासारविचार ह्मणजे तथ्य कशांत आहे कशांत नाही वगैरे विवेचन तीं करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं, लहानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे. पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्या-मुळे हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव येतो;—ह्मणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असत ! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांत जसा आढळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतहि आढळतो. पहा, सर्व लोकांत अगदीं पहिले ग्रंथ झटले ह्मणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनु-क्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेंहि अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्प-नाशक्ति जशी उद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधींहि असत नाही. विद्वत्ता ह्मणजे सर्व गुणांचें निधान मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि, व्यास यांसारखे पुढें कवि झाले नाहीत या गोष्टींचें मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असें होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा रहाणार नाही. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्या वेळीं निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचनशक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेलें. आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतरालांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कस-कशी आहे, मनोवृत्तीचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे

१ हा शब्द येथें ' पुस्तक ' या अर्थीं योजला नाही; तर त्याचा मूळचा अर्थ— ' जुळलेला मजकूर ' हाच येथें घ्यावयाचा. वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाही, या भानगर्हांत पठण्याची येथें जरूर नाही.

गोष्टींच्या शोधाकडे अलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पाहिला काळ वसंतमासांप्रमाणे पालवीचा, मोहोराचा व फुलाचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासांप्रमाणे फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचे एकाधिकरणत्व ह्मणजे एके ठिकाणी असणे वस्तुगत्याच शक्य नव्हे !

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां ' सुधारणा कवितेस प्रतिकूल होय, ' तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते ' वगैरे सकृद्दर्शनी विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या नीट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवींचे लक्षण काय, त्यांच्या अंगी कोणते गुण प्राधान्येकरून पाहिजेत, कोणते गौणत्वेकरून हवेत, याविषयी विचार करूं. तेणेकरून प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. ' कवि ' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर ' गाणारी ' असा आहे. हा अलीकडच्या काळीं अर्थातच नेहमी लागू पडेल असे नाही; कारण गाणे हें निराळे कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीनकाळीं सर्व देशांत, व अजूनहि तशी स्थिति जेथे असेल तेथे, कवि हेच गाणारे व वाजवणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजापार्शी स्तुतिपाठक असत, त्यास नाटकाच्या परिभाषेत ' वैतालिक ' ह्मणत. आणि एरवी ' बंदिजन ' हि ह्मणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यास याच कारणास्तव ' कवि ' ' काव्य ' हीं नांवे होती. ग्रीक लोकांत ' र्हापसोडिस्ट्स् (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत, त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींची कव्ये गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावी हा असे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःहि काव्ये रचीत. असो; याप्रमाणे लेखनकला त्या वेळीं नसतांहि आपल्या वेदांप्रमाणे तीं काव्ये पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेंहि लांब जाण्याची गरज नाही. हा

प्रकार सध्यांहि इकडच्या प्रांती नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवांड या छंदावर शाईर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्या वेळी त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनहि पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुद्धे न देणें हें देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरहि लहान उपकार होईलसें नाहीं. असे; तेव्हां या रीतीनें ' कवि ' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली. इंग्रजी भाषेत एतदर्थवाचक जो शब्द आहे त्याचा अर्थ ' करणारा ' असा होतो, यास्तव कवि ह्मणजे कल्पनासृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण एवढा खोल अर्थ त्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तर आपल्या ' कवि ' शब्दाप्रमाणेंच ' करणारा ' ह्मणजे ' पद्यें जुळणारा ' इतकाच अर्थ त्या वेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मते अधिक सयुक्तिक होय. असे; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयी विचार करूं.

७. कवीच्या अंगां मुख्य गुण सहृदयता पाहिजे:—म्हणजे हृदयाच्या झुंगारवीर—करुणादि ज्या नानाविध वृत्ति त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरानिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन शुब्ध होऊन जातें, आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होतें. याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवींचा क्राँचवध-निमित्तक करुणाङ्गार होय हें आमच्या वाचकांस मागील अंकावरून आठ-वेलच ! तसेंच मराठी कवितेंत पहातां असे उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेच अभंग होत हेंहि सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा

† poet—'Poet ' I make '.

२ वडस्वर्थ नामक इंग्रजीकवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहे:—“ Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings.”

मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळें कोणत्याहि प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत, त्यांत तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो; व ह्मणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोन अब्दीचेशें वर्षे एवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोंपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहिल तोंपर्यंत आपल्या नांवाप्रमाणें ते खरोखरच 'अभंग' रक्षणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ति पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असायास पाहिजे; ह्मणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हें ज्याच्या ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीहि प्रचंड अससी तरी ती त्यास या ठिकाणीं अगदीं कामास पडायची नाहीं. अशाविषयांची उदाहरणें आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशीं मुळांच नाहीं झटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत सिसरो ह्मणून एक महावक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांसहि बहुधा विदित असेलच. हा सिसरो सांस्थानिक कामांतहि मोठा हुषार असून शिवाय महाविद्वान्हि होता. याने क्याटिलैन्च्या बंडाचा मोड करून रोम शहर बचावलें, व एकंदर राज्यहि त्यानें त्या संकटसमयीं वांचविलें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तसेच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडो मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्यांचा एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो; पण सांगावयाचें काय कीं हा एवढा नामांकित विद्वान् व शिवाय वक्ता असतांहि, याची कविता इतकी भिकार आहे कीं तिला तें नांव सुद्धां शोभत नाहीं ! त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण बाकी सर्वास ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे ! हें उदाहरण मोठें ह्मणून आहीं येथें एकच घेतलें. दुसरींहि अशीं पुष्कळ आहेत; पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. आतां दुसऱ्या देशांतील कांहीं थोडीं सांगतां. जॉनसन, पोप, ड्यूडन् हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म

कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिचेहि आपआपल्या काळी बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाही; कोणी कोणी तर हे मुळीच कवि नव्हेत असें सुद्धां ह्मणावयास भीत नाहीं ! बरे तर, हीं सर्व उदाहरणे महाविद्वान् असून मुळीच कवि नसणारांचीं— किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं— झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनहि चमत्काराची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते, ती ही की, समयविशेषे करून खऱ्या कवींचे सुद्धां कवित्व कमीजास्त होतें;— ह्मणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं काहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिलटन् कवीनें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं माझी प्रतिभा वर्षांच्या काहीं महिन्यांत विशेष उज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोपविषयीं जानसन् यानें असें लिहिलें आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेंच बैरन यानेंहि पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर ती पहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें ? अर्थात् हेंच कीं, कवित्वाचें तत्त्व सहृदयता होय. ही ग्रंथांत जशी कमीजास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथास काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय, पण ती आपले ठायीं असतांहि नेहमीं आटोक्यांत रहाणारी नव्हे !

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष ह्मणून हाच कीं, कवींच्या ठायीं सहृदयता अव्यंत असते. ही एवढी मुद्द्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वास अगदीं उघड होईल. पहा कीं, ही सहृदयता ह्मणजे अंतःकरणाचा कोमलपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतहि फार असतो. ह्मणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्ये अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो; आणि राष्ट्रांच्याहि

आद्यावस्थेंत उन्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्यवृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं लागून शेवटी बहुधा अगदीच नाहींशा होतात; व त्या त्या प्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा न्हास होतो. त्या मूळच्या साध्या काळांत झालेल्या कवीस दुसरी सोयहि ही होती की, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशी त्यांचा नेहमी परिचय असे; आतांप्रमाणें दोहोंवर त्या काळी कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थात्च पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळें स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यांसारखें साबलें नाहीं. असं हांतां हांतां शेवटी तर स्वभाववर्णन अगदीच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कलेप्रमाणे गणमात्रा जुळण्याचेंच काम होऊन बसली. पहिले कवि स्वानुभूत गोष्टींचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळी कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काब्यें रचण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवीस नकोसाच झाला. कवितेस सहृदयत्वापेक्षां बुद्धीची व मेहनतीचीच विशेष गरज लागूं लागली. ह्मणजे आर्धाच्या कवितेचें जें माघें अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागी मोठमोठी मजेदार वृत्ते, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थाटमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कधी यावज्जन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ति किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधीहि साक्षात् अनुभवास आले नाहींत, किंबहुना येण्याची योग्यताहि नाहीं, त्यांवरहि या पुढील कवींनीं धाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो. पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय की, जे सृष्टीतील पदार्थ सहज पहाण्यासारखे असतात त्यांचेंहि वर्णन यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या ' इलियड ' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप कवीनें इंग्रजीत भाषांतर केलें. त्यांतील आठव्या सर्गाच्या शेवटी चान्दण्या रात्रीचें वर्णन आहे तें इंग्रजीत इतकें चुकलेलें आहे की, मेकालेल्या मते, ' त्यांत जितक्या चुका आहेत

तितक्या साऱ्या ' इलियडां ' त सांपडायान्या नाहॉत. ' तसेंच ड्रायडन यानें एका नाटकांत एके प्रसंगी रात्रीचें वर्णन केलें आहे; त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याहि कवीस साधलें नाहीं असें जॉन-सन्सारख्या महारसिकांचें मत होतें. पण तेंच आतां ' अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य ' असें ठरलें आहे^२. पुढील

१ तें वर्णन येणेंप्रमाणे—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er heaven's clear azure spreads her sacred light,
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,
Around her throne the vivid planets roll,
And stars unnumbered gild the glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head,
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies;
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

२ तें हें—

All things are hushed as Nature's self lay dead,
The mountains seem to nod their drowsy head,
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

Indian Emperor

(' These lines are vague, bombastic and senseless'—

Wordsworth.)

पुढील संस्कृत कवींची वर्णनेंहि जी इतकी नीरस उतरली आहेत त्यांचे तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कवि-संकेत एकदांचे कायम बसून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेळ्यावाकळ्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनी त्यांच्या कृति भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टीचें अवलोकन ह्मणजे काय हें या विचारांच्या कधी स्वप्नीहि आलें नसेल ! जुन्या कवींनी केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपली वर्णनें बनवायाची, मग ती कशाला चांगली उतरावीत! अगोदर मोठमोठ्या कवींनी केलेली वर्णनेंहि हुबेहुब उतरत नाहीत — ह्मणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधीहि भरत नाही. मग या वर्णनावरूनच जी प्रतिवर्णनें उतरावयाची त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहिल ! अर्थात् छायेच्या प्रतिछायेत व मूळच्या रूपांत जितपत अंतर तितपतच त्या दोहोंत ! अशा प्रतिकवींची वर्णनें ह्मणजे जन्मांघानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, त्याप्रमाणेंच सर्वथा हास्यास्पद होत.

९. तेव्हां जुन्या कवींची काव्ये एवढी उत्कृष्ट उतरण्याची ही कारणे होत. एक तर त्या काळी कल्पनेचें मोठें प्राबल्य असल्यामुळें तें त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिमसंस्काररहित शुद्ध मनावर ' रंगः शुक्लपटे यथा ' (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंहि कारण अर्थात् हें की, त्या कवींच्या मनोवृत्ति व हृदयवृत्ति केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत

१ छायेच्या प्रतिछायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे— तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो अंधक प्रकाश दिसतो तो होय. सूर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तून पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तून झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो.—हा दृष्टान्त मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगी पडेल.

झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीत असेल की, तें जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तीसहि लागतो. ज्या वृत्ति हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचें वाग्द्वारा वर्णनाहि अगदी रसशून्य उतरल्यास काय नवल ? ज्यानें वियोगदुःख कवी अनुभविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषआरामीत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतील गार झुळुक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणी सांगेल ! ज्यानें पर्वतांहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्यानें हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळामुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगायमुनांसारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें ह्मणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना वांघणें होय ! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टीचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—ह्मणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंहि नाहीं. दुसरें असें की, अगदीं सुमारवट बुद्धीच्या मनुष्यासहि हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील तसे नव्हेत. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेच अंशीं वसले पाहिजेत, व काहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभीच्या मोठमोठ्या कवींचीं काव्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सांपडणार नाहींत. रामायणाचा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप आहे, व शब्दांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष अगदींच दिलेलें आढळत नाहीं. 'महाभारतां' तहि तोच प्रकार. त्यात मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हवे तितके आहेत. तिसरें प्रसिद्ध पुराण जें 'भागवत' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम

स्थान होऊन बसलेला जो शेक्सपीयर—कां, जो इंग्लंडचा कवि नव्हे, तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय, असें युरोपांतिल पंडित म्हणतात—त्याचे ग्रंथहि याच सदराखाली मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास ह्मणजे आपल्या अजरामर कृतीत थारा दिला नाहीं असें प्रायः आढळणार नाहीं! —एकवचनी क्रियापद बहुवचनान्त कर्त्याशीं जोडलें तर आहे; बोहे-मिया देशास बेट करून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; ट्रोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून शेंकडो वषें पुढें झालेल्या आरिस्टॉटलचें एके प्रसंगीं वचन तर ह्मणविलें आहे;—याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाचीहि थोडीशी लीला वर्णन केली^२! बरें, माधुर्य, मार्दव, प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर यासंबंधेहि शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलसें आम्हांस वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्या काळीं—ह्मणजे डायडन्, पोप, जॉनसन् यांच्या वेळीं—तर वरच्या उलट गुण, ह्मणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यास्तव यास कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवि एवढा लोकप्रिय होऊन गेला तरी दुर्बोध अर्थाचीं याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळें आहेत हें हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण एवढ्यानेंच झालें नाहीं; आणखीहि दोन मोठाले दोष

१ या म्हणण्याचा अर्थ असा कां, असे पुरुष फार विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिकच गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्वाचें कारण नाहीं; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजावयाचें.

२ व्याकरणदोषाचें फार प्रसिद्ध उदाहरण 'जुलियस् सीझर' नाटकांत आहे—'There is tears for his love'—प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयी जॉनसन् एके ठिकाणी टिपेंत ह्मणतो—'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography ! (आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत अडकले असतां बहुधा बरेपणीं निभावत नाहींत !)'. अरिस्टॉटल शिकंदर बादशहाचा गुप्त होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेत्त्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणलें ह्मणजे भीमानें कालिदासाचा श्लोक ह्मणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे !!

या कविशिरोमणींच्या मार्थी मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतानात हौस; आणि दुसरा दोष अश्लीलत्व, जॉनसन यांनी एके ठिकाणी झटलें आहे की, ' श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कवी फुकट दवडवत नाहीं. ' तसेंच अश्लीलत्व ह्मणजे चावटपणा. हा शेक्स-पीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनहि खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनी सुद्धा केलेला असतो. याचा प्रत्यय आमच्या मराठी वाचकांस घेणें असेल तर त्यांनी कैलासवासी महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी केलेले ' अथेल्लो ' चें भाषांतर पहावें. तें पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें अंगावर शहारा आणणाऱ्या डॉक्टर हाल् प्रभृति सोंवळ्या साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावाचून रहाणार नाहीं! असो; या वादाच्या संघर्षानें एका थोर निःपक्षपात इंग्रज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितों. शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येहि लिहिली आहेत; त्यांस उद्देशून हाल्साहेबांनीं झटलें आहे की, हे ग्रंथ या कवीच्या विशाल कीर्तिस कलंकरूप होत, हे यांनीं लिहिले नसते तर बरें होतें. असो; पण या सर्वांपेक्षांहि अधिक सदोष कविता पहाणें असल्यास आमची मराठी होय; यांतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदाची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणाची तर गोष्टच नको! प्रसाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाहि नेम नाहीं. या सर्व कवींत वामन पंडित मोठा विद्वान् होता ह्मणून लौकिक आहे; पण या कवींचेहि पांडित्य त्यांच्या काव्यांत चांगलेंसे दिसत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पदरचनेविषयीहि पंडितांनीं मोठीशी चवटपट केलेली

१ Our author can never resist the temptation of a pun.

२ हे साहेब दहापंधरा वर्षांमागे कलकत्याकडे विद्यागुरु होते. यांनीं सुबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते' चें प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संस्कृत कवींवर व एकंदर हिंदू लोकांवर मोठा वडाका उडविला आहे. यासंबंधें शालपत्रक उत्तक १३ अंक ८ वाचकांनीं पहावा.

कोठेंहि नजरेस येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध करायचें काय कीं, हे पदलालित्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचें सर्वस्व नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांहि जगास ज्यांचे ग्रंथ चिरकाळ मन्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींची वर उदाहरणें सांगितलीं. त्यांवरून पूर्वाक्त गुण केवळ गौण होत हें आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

११. पण ते गौण आहेत ह्मणून त्यांची गरज नाहीं असा अर्थ समजावयाचा नाहीं. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाहीं हें खरें, पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्यांचें रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रहि संदेह नाहीं. याशिवायहि काव्याचें सौंदर्य भासणें, किंबहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं ग्रस्त झालेल्या ग्रंथांतहि कवित्वाची लक्षरे उमगणें, हें महारसिकांशिवाय दुसऱ्यांचें सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनास जर रमविणे असेल तर रत्न जसें कोंढगांत बसवायाचें, तसेंच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. हाच प्रकार व्हर्जिल वगैरे ल्याटिन व कालिदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे; व ह्मणूनच त्यांचीं काव्यें मोठ्या मार्मिक रसिकांस जशीं रिरझवितात तशींच सामान्य जनांसहि आजपर्यंत आनंद देत आलीं आहेत.

१२. याप्रमाणें कवीस प्राधान्येंकरून कोणते व गौणत्वेंकरून कोणते गुण अवश्य हवेत याविषयीं बरेंच लांब विवरण झालें. हें यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यांस प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगाडा पाडतां येईल. तो असा कीं, प्रधान जे गुण आहेत—म्हणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाव-वर्णन करण्याची शक्ति—ही शेंकडों ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व मोठा वादचंभू किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास सुद्धां त्यांच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेखमात्रहि येणार नाहींत. मोठा मोठा विद्वान् झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेंत किंवा गायन अथवा वादन-कलेंत निपुण झालाच असें होत नाहीं, तशींच गोष्ट कवित्वाची होय, रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर अक्षते, ती शिकवून घेणारी

नव्हे; व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एखाद्याचेच ठायी ईश्वरानें ठेविली असते; तशीच कवितेचीहि गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाही हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंहि त्यास नियमानें शक्य असेलच असेंहि ह्यणवणार नाही. याची उदाहरणें, इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जानसन् हा कांहीं अंशी होय; व इकडे अलीकडील आपले जुने शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्य-सृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश वटकामर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयी मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशा-वरून किंवा वर्णनावरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंहि येणारी नव्हे; त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीचीहि गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जें स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंहि आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश, कवित्वास किंबहुना रसिकतेसहि विद्वत्ता अगदीं कारण नाही. उलटी ती मागें सांगितल्या-प्रमाणें दोहोंस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंहि ह्मटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झाला तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगानें कादचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच; पण तिच्या तत्त्वापर्यंत तिची गति कदापिहि पोंचणार नाही !

वक्तृत्व.

—*:*—

तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतां चेतसः
प्रोह्लासं रसपूरणं श्रवणयारेक्षणावर्कसाश्रियम् ।
क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत् कार्यातरप्रस्मृतिं
प्रोत्कंठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि १ ॥

(१) विषयोपक्षेप. (२) ' वक्तृत्व ' शब्दाची व्याख्या. (३) प्रस्तुत विषयाचे विभाग. (४) वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति. (५) तिच्चा लोकसत्तात्मक राज्याशी संबंध. (६) उदाहरणं. (७) ग्रीस देश. (८) डिमास्थेनीस. (९) रोम. (१०) सिसरो. (११) इंग्लंड. (१२) बर्क.

१. हा विषय फार महत्वाचा आहे. त्यांतून आलीकडे पांच सहा वर्षे तर याकडे लोकांचे चोंहोंकडे विशेष लक्ष लागलें असल्यामुळें याविषयी थोडा बहुत कांहींच विचार न केलेले फार थोडे लोक सांपडतील. यास्तव या खेपेस सदरील विषयावर कांहीं विचार प्रगट करण्याचें मनांत आणलें आहे. पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम झटलें ह्मणजे निरनिराळ्या विषयावर लोकांची जीं मते ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरेखोटेपणा पाहून तीं नीट कारण्याचा यत्न करणें हें होय. यास्तव प्रस्तुत विषयावर लोकांत सामान्यतः जीं मते आढळतात त्यांविषयी विचार करून या विषयाचें स्वरूपाई आमच्या वाचकांच्या लक्षांत विशेष यथार्थत्वानें आणावें या हेतूनें पुढील निरूपण करतो.

२ आतां प्रथमतः ' वक्तृत्व ' शब्दाचा मूळ अर्थ पाहिला तर

१. " समेत उभे राहून वक्त्याने बोलणें तर असें बोलावें कीं, तें ऐकतांना श्रोत्यांची अंतःकरणे प्रसन्न व्हावीं. कर्ण वाग्रसाने भरून जावे, आणि डोळे आश्चर्यानें विकास पावावे; तसेंच क्षुधा, निद्रा, श्रम, दुःख आणि कालगति यांचें त्यांस भान राहूं नये; इतर सर्व कार्यांचें विस्मरण पडून भाषण ऐकण्याकडेच त्यांस अतिशय उत्कंठा वाढावी; आणि तें संपलें असतां फार वाईट वाटावें ! "

‘ बोलणारेपणा ’ ह्याजें ‘ बोलण्याची शक्ति ’ असा होय. पण हा केवळ यौगिक अर्थ झाला. रूढीवरून पाहिलें असतां नुसत्या वाचा-शक्तीस बरील शब्द लागत नाहीं; त्याच्या पोटी वरच्याहून पुष्कळ जास्त अर्थ गर्भित होता. तो पुढें वक्त्यांच्या अंगी कोणकोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत त्यांचें वर्णन करतांना स्पष्ट होईलच. सध्यां प्रसंगानुसार थोडक्यांत एवढेंच सांगतां कीं, ‘ वक्तृत्वा ’ चें मुख्य लक्षण मोहक-पणा होय. ह्याजें जें भाषण एकतांच श्रोत्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन ती बोलणाराकडे अगदीं वेधून जावी त्याचें नांव वक्तृत्व.

३. आतां प्रस्तुत विषयाचे भाग करून त्यांचा क्रमवार विचार करूं. ते भाग असे—एक वक्तृत्वाचें आदिपीठ जो ग्रीस देश तेथें त्याची उत्पत्ति होऊन प्रसार कसा झाला व तेथें तें कोणत्या दशेंत येऊन पोचलें याविषयी लिहून नंतर तेथून इतर देशांत त्याचा फैलावा कसा व कितपत झाला वगैरे वृत्तान्त लिहूं. याप्रमाणें पहिल्या भागांत देशांतराचें कथन करून दुसऱ्यांत या आपल्या देशांत प्रस्तुत प्रकार कितपत होता याविषयी निरूपण करूं; आणि शेवटीं सदरील विषया-विषयी एकंदरीतें विवेचन करून वक्त्याचे अंगी गुण कोणकोणते असायास पाहिजेत, वक्तृत्वापासून उपयोग काय, इत्यादि गोष्टींविषयी विवेचन करूं.

४. तेव्हां प्रथमतः प्रस्तुत वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति कशी होते व त्याचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात याविषयी विचार करावयाचा. आतां एकंदर इतिहासावरून जर पाहिलें तर एक मोठी गोष्ट कळून येते कीं, जेथें जेथें लोकसत्तात्मक राज्यें होती तेथें तेथें वरील गुणाचें वास्तव्य होतें. पहा कीं, सगळ्या ग्रीस देशांत आथेन्स येथेंच काय तो वरील राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें मोठमोठे नामांकित वक्ते तेथेंच मात्र निपजले. बाकी, त्या शहराच्या जोडीचीं दुसरीं जीं स्पार्टा, थीब्स, मासिडन वगैरे संस्थानें होती त्यांच्या सगळ्या इतिहासांत कोणी मोठा वक्ता होऊन गेल्याचें एक सुद्धां उदाहरण सांपडत नाहीं. तोच प्रकार पुढें इटाली देशांतहि नजरेस येतो. त्या देशां-

तहि ग्रीसप्रमाणेंच अनेक संस्थानें हेतां; पण मोठे वक्ते झालेले असे रोम शहरी मात्र इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तोच प्रकार अर्वाचीन काळां अलीकडे सुमारे शंभर दोनशें वर्षे इंग्लंडांतहि दृष्टीस पडतो. त्या तरी केव्हांपासून हंगाल तर राजाचें आणि प्रजेचे मोठे युद्ध होऊन दुसऱ्या पक्षास अधिकाधिक स्वातंत्र्य ज्या वेळेपासून मिळूं लागले तेव्हांपासूनच. तसेंच सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशांत मोठी धामधूम होऊन तद्देशीय लोकांस जें क्षणिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें होतें त्या प्रसंगांहि एवढ्याशा थोड्या वेळांत सुद्धा वक्तृत्वशक्तीचा क्षणमात्र उदय झाला होता. तसाच अलीकडे अमेरिकेंतील नव्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतहि झाला आहे. आतां तोच प्रकार उलट पहा. इकडे एशियाखंडांत आजपर्यंत शेंकडों मोठमोठीं राज्यें होऊन गेलीं; पण एकांतहि वक्त्यांच्या भाषणानें सगळे लोक एकदम चंचून गेले आहेत, वक्त्यांच्या पाठशाळा घातल्या असून त्यांतून मोठ्या नामांकित गुप्तचें शिष्यांस व्याख्यान चाललें आहे, अथवा संस्थानिक कारभाराच्या मोठाल्या सभांतून दोन वक्त्यांच्या परस्परांवर कोठ्या प्रतिकोठ्या चालल्या आहेत, असा प्रकार बिलकूलहि आढळत नाहीं. फार तर काय, पण 'वक्ता' व 'वक्तृत्व' हे शब्दहि अलीकडील नव्या अर्थाचे दर्शक असे एशिया खंडांतील कोणत्याहि भाषेत सांपडतीलसे वाटत नाहींत. कारण कोणत्याहि शब्दानें वाच्य जो अर्थ तोच जर लोकांच्या मनांत कधीच आला नसेल तर त्याचा व्यंजक शब्द भाषेत कधी असणार नाहीं हें उघडच आहे. असो; तसेंच दुसरे प्रवृत्तर हें पहा: की, आमच्या प्राचीन हिंदु लोकांत अनेक शास्त्रे व विद्या उदयास आल्या होत्या, व यास्तव ग्रीक, रोमन वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते सर्व आमच्या देशांत होते; पण नव्हते असे दोन मात्र; एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व. यापैकी पहिल्याचा अभाव अस्पष्टाची कारणें गेल्या सालच्या जून महिन्याच्या अंकांत दाखल केली आहेतच. आणि दुसऱ्याच्या अभावाची उपपत्ति प्रस्तुत प्रतिपादनावरून सहजच होईल. ती अर्थात् अशी की, आमच्या देशांत राज्यांचा

प्रकार काय तो साम्राज्याचाच होता; क्षणजे सगळी सत्ता एका राजाच्या हाती असून सर्व प्रजा त्याची केवळ अंकित अशीच राज्य-रीति अगदी प्राचीन काळापासून ती आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे. यास्तव वक्तृत्वाची उत्पत्ति येथे कधी झाली नाही ती ठीकच. मुसलमानांचा इतिहास जर पाहिला तर त्यावरून तर प्रकृत सिद्धांतास फारच मोठी दृढता येते. पहा की, महंमदाच्या अनुयायांनी आरबस्थान, इराण, हिंदुस्थान, चीन असे पूर्वेकडील देश व पश्चिमेकडे मिसर देश, आफ्रिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन, फ्रान्स, व हल्ली ज्यास तुर्कस्थान म्हणतात ते दोन देश, एवढा पृथ्वीचा अफाट विस्तार व्यापून इतकी निरानिराळी राज्ये स्थापली असतां,—व त्यांतून विशेष काय की, ग्रीक व रोमन लोकांच्या सगळ्या विद्या त्यांनी आपल्याशा करून टाकल्या असतां, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पनाहि कधी त्यांच्या मनांत आली नाही. आणि ग्रीस लोकांचे वैद्यकावरील, ज्योतिषावरील, अध्यात्म-विद्येवरील वगैरे सर्व ग्रंथ जरी त्यांनी आपल्या भाषेत उतरवून त्यांचा मोठ्या हैसिने अभ्यास केला, तरी त्या भाषेतील वक्तृत्वाचे जे अत्युत्तम ग्रंथ ते मात्र त्यांच्या राज्यरीतीस अगदी विरुद्ध असल्यामुळे त्यांस विशेष प्रिय झाले नाहींत असें दिसते. कारण ते प्रिय होऊन त्यांतील मते जर त्यांच्या मनावर टसती, तर ग्रीक व रोमन लोकांच्या सारखे एखादें तरी लोकसत्तात्मक राज्य त्यांच्या एवढ्या अफाट मुलखांत कोठें तरी स्थापित झालें असतें. असो; पण वरील लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना इकडील पूर्वदेशीय लोकांच्या मनास किती अत्यंत अपरिचित आहे याची उत्कृष्ट प्रचीती आह्मांस आमच्या घरचीच आहे. हल्ली आमच्या देशांत इतक्या हजारां सभा दर वर्षी उपस्थित होतात व लवकरच लयासहि पावतात. याचें मुख्य कारण पाहूं गेलें असतां ही सभांची पद्धत केवळ अन्यदेशीय असल्यामुळे तिचें बीं इकडील लोकप्रचारांत रुजण्यास अजून पुष्कळ काळ पाहिजे हें होय असें आह्मांस वाटतें. आज हजारां वर्षे लोकप्रवृत्तीचा जो ओघ चालत आला आहे त्यास एकाद्रीच नवें वळण देऊं लागलें असतां कसें चालेल ? असो; तेव्हां

वरील उल्लेखावरून एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना एशियाकडील लोकांस विलकूल माहीत नव्हती. हाणून संस्कृत, फारशी, आरबी. वगैरे भाषांतून ग्रीक व ल्याटिन भाषांप्रमाणें वक्तृत्वाचे ग्रंथ मुळांच नाहींत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

५. वरील प्रतिपादनाचा रोंख आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत आलाच असेल कीं, वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास देशांतील राज्य-रिति एका विशेष प्रकारची असायास लागते. हा विशेष प्रकार लोक-सत्तात्मक राज्य हा होय. आतां हाच प्रकार मात्र वक्तृत्वाच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस कां कारण व्हावा, व इतरांत वरील दोन गोष्टी कां होऊं नयेत, याचें कारण जर कोणी विचारील, तर तें सांगण्यास फार कठिण आहे असें नाहीं. पहा कीं, मनुष्याचा काय अगर राष्ट्राचा काय, कोणाचाहि अंगभूत गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंगच यावा लागतो; तो जर आला नाहीं तर तो कर्वाहि दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाहीं. तर याचप्रमाणें कोणा मनुष्याच्या ठायीं वक्तृत्वशक्ति कितीहि उत्कृष्ट असली, तरी जोंपर्यंत तिचा विकास होण्यास हवा तसा अवकाश मिळाला नाहीं, तोंपर्यंत ती त्याची त्याजपाशींच त्यास स्वतःसहि न कळतां राहिल हें उघड आहे. तर यावरून सहजच दिसून येईल कीं, लोकसत्तात्मक राज्य असून समाजाच्या किंवा सभेच्या बहुमतानें जेव्हां राज्यकारभार नेहमीं चालत असतो, तेव्हां बुद्धिमान् पुरुषांस अशा समाजांचें किंवा सभांचें एकचित्त करून आपल्यासारखा एखादा सल्ला करून घेणें असतां त्यांस वक्तृत्वासारखें जबरदस्त हत्यार कोणतेंहि सांपडणार नाहीं. (तें ज्याजपाशीं पुरे असेल त्याच्या मग सर्व लोक मुठींत आले असें ममजायाचें.) तो हाणेल ती पूर्व दिशा होऊन सगळ्या संस्थानावर त्याचाच अंमल चालू आहे असें लक्षणयास हरकत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सर्व राज्यप्रकारांत लोकसत्तात्मक राज्य हेंच वक्तृत्व-शक्तीच्या उदयास अनुकूल होय; कारण बाकी कोणत्याहि प्रकारांत बहुजनांच्या मतावर राज्यकारभार चालत नसल्यामुळे बहुजनांचें मन आपल्या मताकडे वळविण्याची कला जें वक्तृत्व त्याची गरजच पडत

नाही; आणि याप्रमाणे वरील कलेचे मूळच खुंटण्यामुळे तिचा विस्तार होण्याचा संभवच नाही हे उबड आहे.

६. वरील दोन कलमांत वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास कोणत्या प्रकारची स्थिति असावी लागते याविषयी सामान्यतः लिहिलें. आतां वरील निवमाची कांहीं इतिहासप्रसिद्ध उदाहरणे दाखल करतो. त्यांवरून वरच्या नियमाचा खरेपणा आमच्या वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईल.

७. पाहिलें मोठें उदाहरण ग्रीस देश. या देशाचा इतिहास ज्यानें वाचला नाही त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळांच पाहिले नाहीत असें ह्मटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या सान्या खंडांत अगदी लहान जें युरोपखंड त्याच्या नकाशांतहि पाहिला असतां पुरता टीचभरहि भरणार नाही. पण एवढासा चिमुकला देश असतांहि 'मूर्त लहान पण कीर्त मोठी' या आपल्या भाषेतील ह्मणीप्रमाणे याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत सान्या जगभर वाजत आहे, व तसाच तो जगत्प्रलयावधि वाजत राहिल ! याच्याहून शंभरपट हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, व कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं आकाशांतून उतरून त्याच्या प्रियत्वाबद्दल लोकांस आश्वासन दिलें आहे; पण वरील देश आकारमानानें एवढा लहान असतां व देवाचा लाडका नसतांहि त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिवळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याहि अन्य देशास आली नाही; व पुढेंहि येईलशी वाटत नाही ! असो; या देशाविषयी प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें हेंच सांगायचाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पाहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदी कळसास जाऊन पोचलें; आणि येथूनच अन्य देशांत तें पसरून अद्यापहि त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जी पूर्णत्व पावली त्यावर

१. आमच्या मराठी भाषेत बहुधा सर्व विषयांवर कांहींना कांहीं तरी लहान मोठे असे ग्रंथ आहेतच. पण ग्रीस व रोम यांचे इतिहास करण्याचें अद्याप कोणाच्याच मनांत आलें नाही हा चमत्कार आहे.

वरचढ आज दोन हजार वर्षांत कोठेंहि झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौघाचा उगम जर पाहू गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोक-सत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. या शहरां प्रस्तुत राज्य-प्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोचलेलें नव्हतें व अद्यापिहि कोणत्याहि देशांत पोचलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरीवांपर्यंत सर्वांचीं मते घेऊन मग जें ठरलें तें निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय हाणें तें होत असे. तेव्हां अशा समर्थी साऱ्या लोकसमाजापुढें उभें राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मते अनुकूल करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे, व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चालें. आथेन्स शहरां मोठमोठे सुत्सद्दी जितके झणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली. या सुत्सद्दयांत शेवटला जो डिमोस्थेनीस याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मामिडन देशचा राजा फिलिप यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा वेत मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जीवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति सर्व वेंचून व जेवढा म्हणून हातून प्रयत्न होण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फिलिप राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगां सगळीं बाकीचीं संस्थानें मामिडनाच्या विरुद्ध होती; पण फिलिपाच्या कवहतीपुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाहि टिकाव न निघून त्या एका लढाईत सगळा देश एका सपाश्यास जो नीत होऊन गेला तो गेला; त्यानें पुनः वर डोकें काढलेंच नाहीं!^१ असो; याप्रमाणें डिमोस्थेनीस वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षाचा जरी अगदीं मोड होऊन गेला तरी त्यांचे

१. वरील युद्धप्रसंग इ०स० पूर्वी ३३८ व्या वर्षीं झाला. तेव्हांपासून ग्रीस देशास जी परतंत्रता आली ती त्यास सारखी दोन हजार वर्षे भोगावी लागली. त्याचें हें नष्टचर्य सन १८२७ या वर्षीं सरून तेव्हांपासून आज सुमारे पन्नास वर्षे त्यास पुनः स्वातंत्र्याचें वारें लागलें आहे. तरी पहिलें वारें जें एकदां गेलें तें गेलेंच !

श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाही. कां की, जांवर देशैकनिष्ठेची व वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवां निघतीलच निघतील. पार तर काय, त्यांचा शत्रु जो फिलिप त्यासहि मोठमोठ्या सैन्याचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे. इतका की, आर्थेन्स शहरी जे नामांकित दारा वक्ते होते त्यांस मोठे मोठे लांच देऊन वश करून वेण्यांचा त्यानें उद्योग चालविला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरया पायाचाच असल्यामुळे त्या दारा जगांतहि कांहीं त्यास आंनूत अनुकूल झाले. अमो; तर याप्रमाणें लोकसत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस देशांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्या इतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोचलें होतें.

८. या टिकारणी विषयनिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना सगऱ्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमोस्थेनीसाचें थोडेंचें वृत्त दिलें असतां अप्रामांगिक होणार नाही असें वाटतें. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतो. हा महाबिरुध्दात वक्ता आर्थेन्स शहरी जन्मला हा पुढें जरी तेवढ्या योग्यनेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कच्चेंच होतें. तें अमें की, आवाज कोता, उच्चार साफ नाही, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव हा जेव्हा एके प्रसंगीं सभेंत पहिल्यानेंच बोलावयाम उभा राहिला, तेव्हां सर्वांनी वरील दोषांस्तव त्याची हुसंवाडी करून दिली. पण तीमुळे हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयी व वक्त्यास अवश्य ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्याविषयी सतत उद्योग चालवला. तो असाः— त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरितां त्यानें समुद्रतीरी एकांतीं जावें, आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेंथें रूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें म्हणावीं. तसेंच द्योगराच्या दरडीवरून खालीं वर पळत जाण्याची संवय करून त्यास दम छाटत नसे तो त्यानें छाटेसा झेला. आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक नारगोठ्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उम-

टेसा केल्या. याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकिल्या-
नंतर डिमॉस्थेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरें कित्येक गुण
ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालवला. आथेन्स येथें रंगभूमिवर
नाटकप्रयोग होत असत, यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या
काहीं नटांपाशीं तो अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची
रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणास करतां यावी या
उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो सुसिडिडीज त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां
आपल्या हातानें लिहून काढला. असो; तर याप्रमाणें एवढे अचाट श्रम
कित्येक वर्षेपर्यंत जेव्हां डिमॉस्थेनीस यानें केले तेव्हां त्याच्या देशबांधवांत
त्याचे तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताची मोठ-
मोठी कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं !

मनुष्याच्या अंगचा कोणताहि गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांहीं
विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉस्थेनीस यास
कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या
संकटसमयीं केली हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता
वर सांगण्यांत आलाच आहे; कीं, मासिडन प्रांताचा राजा फिलिप यानें
आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रीस देश काबीज करण्याचा बेत मांडला
होता. असो; या प्रसंगां डिमॉस्थेनीसचे आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट
झाले. या समयाचीं याचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं साऱ्या
जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्याचेंच नांव
प्राप्त झालें आहे. म्हणजे एखाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भाडमार
करून सोडिला असतो त्यास इंग्रजी भाषेंत ' फिलिपिक ' असें म्हणतात ?
या भाषणांचा मासिडनच्या राजास इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉ-
स्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक
वेळां बोलणी केली; आणि सरतेशेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्त-
वच यः वक्त्यास विषप्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें. असो तर
एवढा ज्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्युत्तम असतील याचें सर्वांस
सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला ' अनेकविद्या' उतत्व

संग्रहा ' त आमच्या मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल; त्यावरून त्यांनी मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी !'

१. दुसरें उदाहरण रोम. या शहरांहि लोकसत्तात्मकच राज्यप्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून येथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एका समयी पहिल्या पक्षाकडील एका चतुर वक्त्यानें इसापनीतीतील ' पोट आणि अवयव ' ही गोष्ट दुसऱ्यास सांगून तंट्या मिटवला आणि दोबांची एकी केली, ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हीवरून त्या वेळीं रोमन लोक किती साधे भोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आर्धीपासून होती हें स्पष्ट दिसतें. त्याप्रमाणेंच पुढें पिन्हेस राजाचा मंत्री सिनियस—ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे की, त्याच्या चित्तबेधक बोलण्यानें जितकीं शहरे वश झाली तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झाली नाहींत—तो रोम शहरां येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन लोकांसहि क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सरतेशेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिन्हेस राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं त्या वकीलास ताबडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयी हुकूम दिला हीहि गोष्ट इतिहासवेत्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपीयो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत केलेंत चांगले निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुणहि अवश्यच झाला. मेरियस व सीजर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले व कांहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आभारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी त्यांसहि वरील कलेंत निपुणत्व संपादनें भाग पडलें. पहिल्याच्या

१. डिमोस्थेनीसच्या भाषणाविषयीं मेकालेनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांपैकीं कित्येक इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, त्यांतला एक शब्दहि इकडचा इकडे करतं येणार नाहीं !

वक्तृत्वाचा मासला वरील 'अनेकविद्यामूलतस्त्वसंग्रह' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती की, खुद्द सिसरो-नेहि त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्या खालोखाल पायरी सीजरानेच अशी त्या वेळेस त्याची ख्याती होती ! सीजरान्या मार्गे इतिहासप्रसिद्ध ब्रूटस व आंटनी यांचाहि वक्तृत्वगुणाविषयी लौकिक होता. या दोघांची भाषणें शेक्सपीयर कवीने आपल्या सर्वप्रसिद्ध नाटकांत मोठी खुबीदार घातली आहेत. ती वाचली असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय टळटळीत डोळ्यांपुढें उभा रहातो. तसेंच त्यां-वरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेहि स्पष्ट दिसून येतें. पहा की, ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या सोसाऱ्यानें समुद्राचा समुद्र सगळा हव्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें म्हणजे ब्रूटसानें आपलें वेतावाताचें संक्षिप्त भाषण करताच सगळ्या लोकांची खात्री झाली की, सीजराला मारला तो ठीक मारला; सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें ! पण तेंच आंटनीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळें मान एकदम फिरून गेलें. जे लोक नुकतेच सीजराला शिब्या देत होते त्यासच त्याचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गर्हिवर आला; आणि ज्या ब्रूटस वेगरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांची घरे-दारें जाळून पोळून फस्त करण्याकरितां मोठ्या आवेशानें दांत ओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले ! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत साम-र्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे ? असो; तर याप्रमाणें रोम शहरीं जींवर लोकसत्ता होती तोंवर वर सांगितल्याप्रमाणें ती वक्तृ-त्वाच्या अभिवृद्धीस कारणीभूत होऊन तें इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोचलें होतें. आतां मागील अनुक्रमाप्रमाणें साऱ्या रोमन लोकांत जो अप्रतिम वक्ता ठरला; व ज्याच्याहून डिमॉस्थेनीसखेरीज दुसरा कोणी-हि वरचढ नाही, त्या सिसरोची थोडीशी हकीकत येथें देतां.

१०. सिसरो हा मूळचा हीन कुळांतला होता. हा व वर सांगितलेला मेरियस हे दोघे एकाच गांवीं जन्मले असून दोघेहि केवळ अंगच्या डिम-

तीनेच पुढे मोठ्या पदवीस चढले. मेरियस हा लष्करी खात्यांत शिरला, आणि सिसरोनें कायद्याचा अभ्यास करून लवकरच नांव काढलें. सिसरोच्या बरोबरीचे आणखी दोन तीन हुशार वकील होते; पण त्यांची व याची झकमक उडून त्यांस लवकरच सिसरोशीं स्पर्धा करणे सोडून द्यावें लागलें. याप्रमाणें न्यायसभेंत सिसरोचें पक्कें वजन वसलें असतां तो हळू हळू लोकमान्यतेस चढला. त्यास संस्थानांतील हुद्दे एकापुढें एक मिळून सरते शेवटीं तो कॉनसलची पदवी पावला. हा मोठा अधिकार सिसरोस ज्या वर्षी मिळाला त्याच वर्षी रोम शहरावर व सगळ्या राज्यावर एक मोठा कहर गुजरणार होता. हा रोमच्या इतिहासांत 'क्याटिलैन्चा कट.' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण सिसरोनें मोठी हुशारी ठेवून वरील कट मोडला, आणि त्या संकटसमयीं राजधानीचा व एकंदर राज्याचा वचाव केला. असो; याप्रमाणें जो सिसरो पहिल्यानें केवळ यःकाश्चित् वकील होता तो पुढे रोमच्या संस्थानांतील एक बडें प्रकरण होऊन वसला; आणि पांढे, सज्ज अशा रणधुरंधरांबरोबर त्याची लोकांत मानमान्यता झाली; पण थोरपणामागें सदैवित् भयें लागलीं अमतात. आणि या जगांत भल्या मनुष्यांचा दुर्जनांकडून सदैव छळ होतच असतो; याप्रमाणेंच सिसरोची अवस्था झाली. त्यानें रोमन लोकांवर एवढे थोर उपकार करून ठेवले असतां, व आपल्या उज्ज्वल कीर्तीनें त्यांस अक्षय भूषण आणलें असतां त्यांनींच त्यास दोनदां हद्दपार करून दिलें. आणि सरतेशेवटीं रोम शहरीं दुष्टांचें अधिपत्य होऊन साऱ्या लोकांवर मोठा संक्रांत येऊन गुजरली असतां या विख्यात वक्त्याचा त्याच धामधुर्मात शेवट झाला. त्याच्या शत्रूंनीं त्यावर मारेकरी घालून त्याचें शिर कापून आणविलें, आणि सेनेट सभेंत ज्या उच्चस्थानीं आरूढ होऊन तो लोकांचीं मनें खवळून टाकीत असे, त्याच ठिकाणीं त्याचें शिर विलकून टाकिलें ! केवढा हा अपमपणा !!

वर सिसरोचें ऐतिहासिक चरित्र सांगितलें. आतां ज्या गुणानें तो साऱ्या जगास विश्रुत आहे, त्याच्यासंबंधानें कांहीं वृत्तांत येथें लिहितों.

वर सांगितलें आहेच कीं, सिसरोनें पहिल्यानें कायद्याचा अभ्यास करून तो वकीलीचा धंदा करीत असे. या धंद्याचा वक्तृत्वशक्तीशीं निकट

संबंध आहे. तेव्हां प्रस्तुत वक्त्याची ती शक्ति या ठिकाणी पहिल्याने उदयास आली. त्या काळी आयन्स, व्होड्स ही दोन वक्तृत्वाच्या पाठशाळांची दोन मोठी प्रसिद्ध स्थळे होती. यास्तव या दोहों ठिकाणी मोठ्या नामांकित गुरुंपाशी कित्येक वर्षे सिसरोने वक्तृत्वाचा अभ्यास केला. त्याच्या योगानें त्याचें न्यायसभेत विशेषच तेज पडून मागे सांगितल्याप्रमाणें तें तेज त्याच्या प्रसिद्धीस व लोकप्रियत्वास कारण झालें. पुढें त्यास सरकारी हुद्देहि मोठमोठे मिळून ते त्यानें मोठ्या दक्षतेनें व सच्चोटीनें वहिवाटल्यावरून त्याचा लौकिक दिवसेंदिवस अधिकाधिकच होत गेला. त्या काळीं रोमन लोकांची नीति व सदाचरण हें पुढकळच सुटत चाललें होतें, यास्तव सिसरोचा प्रामाणिकपणा व निस्पृहपणा त्या वेळच्या लोकांत विशेषच ठळठळीत दिसूं लागला. आणि वक्तृत्वाचें हत्यार त्याजपाशीं चांगलें मजबूत असल्यानें त्यास लोक इतके वचकावाला लागले कीं, मोठमोठ्या अरेरावांसहि त्याचा धाक वाटे. एके समयीं सला नांवाच्या प्रसिद्ध सरदाराचा त्याच्या विरुद्ध पक्षास जबर आहारा असतां सिसरोनें भांडून दावा आपल्यासारखा केला. व्हेरीस नांवाच्या जुलमी सुभेदाराची तर त्यानें कशी खोड मोडून टाकली ती सर्वास विदित आहेच.^१ पुढें क्याटिलेन नांवाच्या मानवरूपी राक्षसानें मोठा पुंडावा मांडला असतां त्याचें सिसरोनें पारिपत्य केलें हेंहि वर सांगण्यांत आलेंच आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सिसरोची फारच चहा झाली; आणि त्याच्या भाग्याचा व वैभवाचा कळस झाला. या वेळेस त्यानें सेनेट सभेत केलेली भाषणें मागील व्हेरीसच्या संबंदाच्या भाषणांप्रमाणेंच फार प्रसिद्ध आहेत. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. वरील दोन मय्यांदूनहि घोरतर प्रसंग रोम शहरावर गुजरून त्यांत सिसरोच्या वक्तृत्वाचा विकास अद्याप पूर्णपणें व्हावयाचा होता! हा महाप्रसंग अर्थातच सीजराचा वध होय. सीजर यास छपन्नजणांनीं एकवट होऊन सभास्थानीं मारला असतां त्याने अचाट श्रम करून रचलेला राजव्यूह सगळा जेव्हां एकदम उकलला तेव्हां सगळ्या

१. या प्रसंगींचे एक भाषण ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रहांत ' आहे.

राज्यभर कित्येक वर्षे बरेदाईच चालली होती. या समयी मार्गे सांगितलेला आंटनी हा सीजरच्या कुपेंतला असल्यामुळे त्याने लोकांची मने आपणाकडे वळवून घेऊन आपणच सगळी सत्ता बळकाविण्याचा बेत मांडला होता. हे सिसरोच्या व त्याजसारखे इतर जे लोकसत्तात्मक राज्याचे अभिमानी होते त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनी त्यास विरोध करण्यास आरंभ केला. तरी आंटनी हा आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या बळावर कांही दिवसपर्यंत त्यांस डोकें देऊन राहिला होता. शेवटी सिसरोच्या तडाक्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहीसे पाहून त्याने पळ काढला. मग तर सिसरोने त्याचा सारखा पिच्छाच पुरवून त्याजवर रोम शहराहून फौज रवाना केली. असो; तर या प्रसंगी प्रस्तुत वक्त्यास आपले शक्तिसर्वस्व प्रकट करावे लागलं. ही या समयीची आपणें आंटनीच्या विरुद्ध बोललेली असून त्यांत त्यावर इतका भडिमार करून सोडला आहे की, मार्गे सांगितलेला 'फिलिपिक' हा शब्द त्यांस लावतात. ही भाषणें एकंदर वीस पंचवीस आहेत. ही सर्व ऐकण्यास आंटनी रोम शहरां राहिला नाही. पहिल्या दुसऱ्या तडाक्यासच त्यास दे माय धरणी ठाय होऊन येयून मी घडणगी निवून जातो कसा असें त्यास होऊन गेलें; आणि रोम शहराच्या आणि आपल्यामध्ये आल्पसचे पहाड जेव्हां त्याने केले तेव्हां त्याच्या जीवांत जीव आला. मग तेथे त्याने अनेक कारस्थाने रचून आपणांवर चालून आलेले दोघे सरदार आपलेसे करून घेतले; आणि पुनः राम शहरी आपला अंमल बसवून मार्गे सांगितल्याप्रमाणें सिसरोचा सूड घेतला. असो; तर असा सरस्वतीचा महिमा आहे !

११. याप्रमाणें वक्तृत्वाच्या दोन अदिपीठांचा वृत्तांत झाला. आतां आपल्या देशाशी ज्याचा दैवयोगेंकरून संबंध जडला आहे त्या इंग्लंड देशाची सदरहू प्रमाणें थोडीशी हकीगत देतो. वर एके ठिकाणी सांगण्यांत आलेच आहे की, इंग्लंडांत राजाचें व लोकांचें जें सुमारे दोनशें वर्षांपूर्वी भयंकर युद्ध झालें तेव्हांपासून त्या देशांत प्रस्तुत गुणाची प्रवृत्ति झाली; व ती त्या वेळेसच कां झाली याचेंहि कारण वर सांगि-

तलें आहेच. असो; आतां वरील देशांत जे मोठमोठे वक्ते होऊन गेले त्यांचीं नांवां येथें सांगतां.

वर सांगितलेल्या भयंकर लढाईच्या वेळींच पार्लमेंत सभेंत कित्येक सभासदांचा वक्तृत्वाविषयी मोठा लौकिक होता. त्यांचीं नांवां इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; पण तीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें तितकीं विख्यात नसल्यामुळें देत नाहीं. तसेंच पुढेंहि कित्येक वर्षेपर्यंत इंग्लंडांत चांगले नामांकित वक्ते कित्येक निपजले. पण त्यांच्याहि नांवांचा निर्देश वरील कारणास्तवच करीत नाहीं. आता वरील लोकांचीं नांवां त्यांच्याच मात्र काळांत प्रसिद्ध असतां तीं पुढें कां मागें पडलीं याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां दोन दिसतात. एक तर हें कीं, सध्यां इंग्लंडांत जी एक उपयुक्त कला कित्येक वर्षे चालू आहे ती त्या वेळेस नव्हती. ही कला शीघ्रलिपि म्हणजे वक्ता बोलत असतांच त्याचे शब्द झटपट उतरून घेण्याची युक्ति ही होय. ही आतां चांगल्या पूर्ण दशेस आली असल्यामुळें व चोहोंकडे प्रसिद्ध असल्यामुळें अगदीं साधारण वक्त्यांचीं भाषणें सुद्धां शब्दानशब्द उतरतां येऊन त्यांचा तेव्हांच चोहोंकडे हवा तेवढा फैलावा करून देतां येतो. पार्लमेंट सभेंत तर सभासद उजाडतां उठून परत घरीं येताहेत तोंच त्यांचीं भाषणें छापून चोहोंकडे वांटून पार केव्हांच निकाल होऊन गेलेला असतो; व लवकरच कांहीं दिवसांत त्यांची प्रसिद्धि सान्या जगभर होते ! अशी हल्लींच्या काळीं वक्त्यांस उत्कृष्ट सोय होऊन गेलेली आहे, पण पूर्वीं यांपैकीं कांहींच नसे. सभांतल्या सभांत आंत काय होई तें होई; आणि वक्त्यांची बाहेर लोकांत प्रसिद्धि म्हटली म्हणजे ऐकणारांच्या सांगोपांगीवरून जी काय होईल ती होईल असें असे. फार काय पण गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटीं शेवटीं सुद्धां पार्लमेंटांतिल भाषणें एकंदर लोकांस समजण्याचा बिलकूल मार्ग नसून त्या वेळेस चालणाऱ्या पत्रांतून त्यांचा गोषवारा दिलेला असे. एका पत्रांत मात्र तीं भाषणें सगळींचीं सगळीं दिलीं असत; पण तीं शब्दशः बरोबर नसून सरासरी तो म्गलव

मात्र त्यांत आणलेला असे. ^१ असा; तर याप्रमाणें वरील शीघ्रलिपि निव-
ण्यापूर्वी वक्त्यांच्या प्रसिद्धीस मोठा अडथळा होता; व यामुळेंच त्या
काळांत होऊन गेलेल्या कित्येकांची नुसती वक्तृत्वाविषयी कीर्ति मात्र
उरली आहे. फार तर काय, पण ज्यास मल्ल अद्याप पुरती शंभरहि
वर्षे लोटलीं नाहींत त्या पिट्ट नामक विख्यात वक्त्याची सुद्धां भाषणे
सध्यां केवळ अंशतः मात्र उपलब्ध आहेत; बाकींच्यांचा वरील कलेच्या
अभावास्तव केव्हांच लोप होऊन गेला.

दुसरें कारण असें कीं, चिंताऱ्यास किंवा मूर्तिकागास ज्याप्रमाणे मूळचें रूप
जसें उत्कृष्ट असेल तसें आपल्या कृतींत उतरतां येतें, किंवा उत्कृष्ट विषय
असला म्हणजे कवींच्या स्फूर्तीस तेज चढून काव्यास जसें विशेष रमणी-
यत्व येतें, त्याचप्रमाणें वक्त्यासहि प्रसंगविशेषाची अनुकूलता लागत असत.
या सिद्धांताचा प्रथम मागील दोन महावक्त्यांच्या वृत्तांतावरून आमच्या
वाचकांस आलाच असेल. तर हेहि वर सांगितलेल्या वक्त्याची कीर्ति
पुढें न उरल्याचें एक मोटें कारण असावे. ज्या विषयावर त्यांनीं आपली
वक्तृत्वशक्ति खर्चली ते विषय एकंदर जगास महत्त्वाचे वाटण्यासारखे
नसल्यामुळें त्यांवर आधेयभूत जी त्यांची वक्तृत्वकीर्ति तीहि अर्थातच
लवकर विनष्ट झाली. आणि शिवाय ते विषय तसे सामान्य प्रतीचेच
असल्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओघहि त्यांवर सुमाराचाच वाहिला
असेल. पदार्थविज्ञानांत पाण्याच्या दावाचा जसा नियम आहे कीं, तें
मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसऱ्या बाजूस उंच
चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो. विषयाची जशी योग्यता असेल
त्याप्रमाणें कारागीराचें कसब दिम्न येतें. तर याप्रमाणें वरील दोन
कारणांस्तव अलीकडील कित्येक नामांकित वक्त्यांच्या पूर्वी होऊन

१. हे पत्र 'जेंटलमेन्स मागझीन' नांवाचें मागें इंग्लंडांत निघत असे. यांत वरील
भाषणें जांनयन हा लिहीत असे, तो लोकांनीं आणलेल्या टिपणांवरून ही रचिली असे.

गेलेल्या अनेक वक्त्यांची कीर्ति फार वेळ टिकली नाही असा सुमार दिसतो.

असो; आतां इंग्लंड देशांत ज्यांची कीर्ति विशेष स्थिर होऊन ती चिरकाळ रहाण्याचा संभव आहे अशा कांहीं अत्यंत प्रसिद्ध वक्त्यांचा वेधें निर्देश करतो. या सर्वांत कालानें, व कांहीं अशीं योग्यतेनेंहि, पहिला असा विल्यम पिट्ट ऊर्फ लॉर्ड च्याथम हा होय. हा ' हाँस आफ कामन्स ' मध्ये शिरून त्या सभेंत यानें मोठा नावलौकिक मिळविला. आपल्या आवेशयुक्त वक्तृत्वानें यानें ती सभा केवळ आपलीशी करून कांहीं काळपर्यंत सगळें राज्यसूत्र आपल्याच हातांत वागविलें. तसाच त्या वेळेस फॉक्स नामेंकरून याच्या जोडीचा एक प्रसिद्ध वक्ता होता. तोहि याच्या प्रमाणेंच लोकपक्षास मिळाला असून शेवटपर्यंत त्याच पक्षास बळकट धरून राहिला. असो; वरील च्याथम मरण पावल्यावर त्याचा दुसरा मुलगा विल्यम पिट्ट जो याच साध्या नांवानें शेवटपर्यंत प्रसिद्ध होता, तो आपल्या बापाच्या जागेवर आला. याचेंहि थोरल्या मिट्टसारखेंच वक्तृत्व असून प्रामाणिकपणा, राजनिष्ठा इत्यादि गुणांतहि तो त्यासारखाच होता. पण एक मात्र झालें कीं, त्याच्या बापाला जसें राज्यकारणांत यश आलें तसें यास आलें नाही, —अथवा तें पहाणें याच्या नशीबी नव्हतें असेंच म्हटलें पाहिजे. थोरल्या पिट्टचें राज्यांत चांगलें वजन बसलें असतां युरोपांत, अमेरिकेंत, हिंदुस्थानांत वगैरे सर्व ठिकाणीं इंग्लिशांचा उत्कर्ष होत गेला; पण दुसऱ्याच्या वेळेस तर खुद्द इंग्लंडच वांचतें कीं नाही याचीच शंका होती ! आतां हें खरें कीं, या दुसऱ्याच्याहि कारकीर्दींत इंग्लिशांस पुष्कळ जय मिळाले; व जे अपजय झाले ते याच्यामुळें मुळीच झाले नसून शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनी लवकरच त्यांचा वचपाहि निघाला; पण इतकें खरें कीं, यास जिवंतपणीं आपल्या देशाची दुर्दशाच पहावी लागली. हा प्रसंग या शतकाच्या आरंभी नेपोलियन बादशाहानें सगळ्या दुनियेभर केलेला दंगा होय. नेपोलियनानें बहुधा सगळें युरोप पालेंथें घालून एशिया खंडावरहि त्याचा डोळा होता; व इंग्लिशांचें कांहीं वर्षें सगळ्या युरोप-भर त्यानें मातेरें करून टाकलें होतें; व एके सालीं तर खुद्द इंग्लंडावर

चढ करण्याचा त्यानें मोठाच घाट घातला होता; या गांधीं संव इतिहास-
ज्ञांस माहीत आहेत. असो; तर याच शेवटल्या भयंकर संकटाच्या सुमा-
रास वरील पिट्ट हा मृत्यु पावला. पुढें वेलिंगटन, ब्रूचर, कुटुसांफा
वगैरे सरदारांनीं फ्रेंच लोकांचा मोड करून फ्रान्स देशावरच चोहोंकडून
गद्दीं केली ती पहाण्यास तो वांचला नाहीं. असो; याच वेळेस दुसरोहि
आणर्वा बरेच वक्त होऊन गेले. पण त्या सर्वांत मुख्य झटले ह्यणजे
बर्क व शेरिड्यान हे होत. यांपैकी पहिल्याचा यापुढें सविस्तर वृत्तांत
द्यावयाचा आहे; व त्यांतच दुसऱ्याविषयीहि मजकूर लिहिण्यांत येईलच;
यास्तव दोघांविषयीहि येथें काहीं विशेष लिहिणें नको. यानंतर आज-
पर्यंतहि प्रस्तुत गुण इंग्लंडांत बराच वास करीत आहे. यापूर्वीं मेकॉले-
सारखे कांहीं नामांकित ग्रंथकार व सध्यांचे ग्ल्याडस्टन, डिजरली, ब्राइट
वगैरे मुत्सद्दी यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे, आणि अर्द्या-
कडे विल्यायतें विद्येचा फैलावा दिवसेदिवस अधिकाधिक होत गेल्यानें

१. पिट्टच्या मरणाचा एक इ. स. १८०५ हा द्येय. या वपांत ट्राफलगर येथें
इंग्लिशांचा मोठा जय झाला, आणि पुढे दोन महिन्यांतच ऑस्टरलिझ येथें
नेपोलियनास मोठा विजय प्राप्त होऊन सगळें युरोप त्याच्या हातीं आले, या
लढाईचें वर्तमान ऐकतांच पिट्टच्या काळजास मोठा धक्का बसला. त्यापासून तो
पुढें सांवरलाच नाहीं. सोनपत पानपतची खबर ऐकून नानासाईबांची जो अवस्था
झाली तीच त्याची होऊन लवकरच त्याचा अंत झाला. वरील प्रसंगीं युरोपाच्या
भावी स्थितीविषयी त्याची इतकी निराशा होऊन गेली कीं, वरील बातमी
खरीशी समजतांच तो म्हणाला, “तो समोरचा युरोपाचा नकाशा आतां गुंडाळून
ठेवा; त्याची आतां पुढील पांच पन्नास वर्षे अगदीं गरज पडणार नाहीं!”
तसेंच मरतेसमयीं “हाय हाय ! आतां माझ्या देशाची काय गति होईल !” असे
शब्द त्यानें उच्चारले असें म्हणतात !

२. वेलिंगटन कोण हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. ज्यानें बाजी-
रावास गादीवर बसविलें; टिपूचा आणि शिवाचा मोड केला; आणि ज्यांचे नांव
वेलसली पूल या नांवावरून तनगस्तसालपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं होते तें तो
होय.—वरील दुसरे दोघे सरदार अनुक्रमें करून प्रगियन आणि रशिन लोकांचे
मुक्त्ये होत.

वक्तृत्वाचा अभ्यास व त्याच्या ख्यातीविषयी हौसहि मोठमोठ्या सभांपासून नों लहान लहान शाळांतलि वर्गीपर्यंतहि पोचली आहे. तेव्हां या गुणाचा सदरील देशांत अगदीच लोप बहुधा कधीहि होणार नाही.

१२. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील क्रमान अनुसरून बर्क याची वेधे थोडीशी हकीकत देतो. याचें कारण वरील विख्यात पुरुषाची वक्तृत्वाच्या संबंधानें फार मोठी गणना आहे हें मुख्य आहच व शिवाय विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्त्वाच्या मानानेंहि त्याच्या मारखे मनुष्य इंग्लंडांत थोडेच निपजले हीहि गोष्ट त्याच्याविषयी विशेष सांगण्यासारखी आहे, पण आमच्या वाचकांस या विख्यात वक्त्याचा विशेष परिचय करून देण्याचें एक तिसरेंहि मोठें कारण आहे. तें हें कारण की, सध्यांच्या फॉसेट साहेबांप्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बर्क हा आपल्या देशाच्या तर्फे पार्लमेंटांत मारखा सात वर्षे भांडत होता. तो सर्व वृत्तांत पुढें यथास्थळीं येईलच. असो; बर्क हा जॉनसनच्या वेळेस होता. दोघांचें मोठें सख्य असून दोघांचेहि मनांत एकमेकांविषयी मोठी सन्मानबुद्धि वागत होती; तसेंच दोघांह पाहिल्यानें दारिद्रावस्थेत असून पुढोह मोठ्या भाग्यास चढले असे झालें नाही. तरी आपआपल्या गुणांत ते सर्वांहून श्रेष्ठत्व पावले. जॉनसन हा सर्व ग्रंथकारांत अग्रगण्य होऊन बसला; आणि तसाच तिकडे वक्तृत्वगुणांत व राजकारणांत बर्कहून वरचढ कोणीहि राहिला नाही. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकन लोकांचें इंग्लंडाशीं मोठें कडाक्याचे भांडण चाललें असतां कित्येक दूरदर्शी व थोर मनाचे मनुष्य तिकडील लोकांच्या पक्षानें नेहमीं बोलत असत; अशांतच प्रस्तुत वक्त्याची गणना

१ बर्क याची इतर सर्व तत्कालीन लोकांप्रमाणें जॉनसनाविषयी मोठी पूज्य-बुद्धि होती यांत काहीं विशेष नाही. पण जॉनसन हा स्वभावानें काहींसा गर्बिष्ठ व कोणास न मोजणारा असतां त्याचें बर्कविषयी अखंत प्रेम व सन्मानबुद्धि होती ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. तो बर्कविषयी असें ह्यानें की, जर एखाद्या मनुष्यास मध्ये पावसानें गांठून तो व बर्क एखाद्या आडोशास एके ठिकाणीं उभे राहिले, तर तितक्या थोड्या वेळांतहि बर्क हा कोणी लोकोत्तर पुरुष असावा असें त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाही !

होती. या प्रसंगींचीं यांचीं भाषणें ऐकून खुद्द लॉर्ड ब्याथम यानोंहें प्रस्तक डोलविलें. हा बर्कच्या वक्तृत्वाचा पहिला प्रसंग; व एव्हांपासून त्याची चोहो-कडे दळूदळू प्रसिद्धि होऊं लागली. ती होत होतां त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं शिखरास जाऊन पोचली. त्या वेळेस पार्लमेंटांतल नभासदांत याची पायरी सर्वांवर होती. इ० स० १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,—कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स देशांत दोन तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेले, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीस पंचवीस वर्षे सगळ्या देशांतून सारखी धुमश्चक्री चालली होती,—त्याच्याच संबधानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली. तरी त्या समयीं यास पुत्रशोक होऊन त्याच्या योगानें याचें चित्त अत्यंत उद्धिग झालें असल्यामुळें, व सगळ्या फ्रान्स देशभर हाहाकार उठून पारीस राजधानी त्या वेळेस तर केवळ यमपुरीच बनून राहिली असल्यामुळें तेथील लोकांविषयीं याच्या मनांत जो संताप व जी चिळस येऊन गेली होती, त्याच्या योगानें, व इतर कांहीं कारणांमुळें नुकत्या उगवलेल्या चंद्राचा प्रकाश जसा प्रसन्न व आल्हादकारक नसतो, त्याप्रमाणेंच वरील प्रसंगांचें याचें वक्तृत्व त्याच्या पूर्वींच्या शिबिलासांसारखें रमणीय नाहीं. त्याच्या उज्वल बुद्धीवर वरील दुष्ट विकारांचें पटल आल्यामुळें तिचें शुद्ध स्वरूप त्यांत दृष्टीस पडत नाहीं.

असो; तर याप्रमाणें बर्कचीं हीं शेवटलीं भाषणें सर्वांत उत्तम धरण्यासारखीं नाहींत. यास्तव वरील प्रसंगांच्या आधीं जो त्याच्या वक्तृत्वाचा विकास झाला तो अत्यंत उज्वल समजला पाहिजे. हा विकास म्हटला म्हणजे मार्गे सांगितल्याप्रमाणें यानें आपल्या देशाचा जो कैवार घेतला त्या प्रसंगाचा होय. हिंदुस्थानचा पहिला गवर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्स यानें येथील राजेरजाव्यांवर अतोनात जुलूम केला असतां, व इंग्रजी शिपाई भाड्यावारी लावून कंपनीची तिजोरी भरण्याचा उद्योग आरंभला असतां, इंग्लंडांतील लोकांस, सगळ्या देशाचा नांवलौकिक यानें शब्दला म्हणून हेस्टिंग्स याचा फार संताप येऊन गेला होता. त्यांतून बर्कसारखे जे कोणी

महात्मे होते त्यांस तर हिंदुस्थानांत चाललेले कहर कानांनी ऐकवेनातसे होऊन क्लैव, हेस्टिंग्स वगैरे मुख्य मुख्य लोकांवर ते सारखे दांत ओंठ खात होते,^१ असो; तर असा प्रकार कित्येक वर्षे चालला असतां सरतेशेवटीं वॉरन हेस्टिंग्स हा आपला अधिकार सोडून परत स्वदेशांत जेव्हां गेला, तेव्हां बर्क प्रभृति त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याजविरुद्ध पार्लमेंटांत फिर्याद केली. हा सगळा प्रसंग एकंदरीत मोठाच भव्य झाला. याचें मेकालेसाहेबांनीं आपल्या निबंधांत फार शानदार वर्णन केले आहे. ही चौकशी सन १७८८ पासून तों १७९५ पर्यंत अशीं सात वर्षे चालली होती. फिर्यादींत प्रमुख असे तिघे चौघे मोठे नामांकित मनुष्य होते. एक तर वर सांगितलेल्या बर्क आणि दुसरे फॉक्स, शेरिड्यान, फ्रान्सिस हे होते. फिर्यादींचीं कलमें एकंदर यावीस होती. त्यांत बर्क यानें सर्वांत मोठे व बडबडीत अन्यायाचें कलम जीं गाहेले लोकांवर विनाकारण घातलेली धाड तें उचलले. पण या प्रसंगां आपलें सर्व कौशल्य खर्चून बर्क यानें जरी मोठें मनोबंधक भाषण केलें, तरी त्यापासून जितकें कार्य व्हावेंसें त्यास

१. वरील घोर अनर्थ इकडे चालल असता तिकडील लोकांच्या मनाची स्थिति कीं होत होती हे त्या वेळच्या काहीं लेखावरून स्पष्ट होतें—

“ Is India free? and does she wear her plumed
And jewell'd turbau with a smile of peace.
or do we grind her still ? ”

The Task.

“—That she is rigid in denouncing death
on petty robbers, and indulgss life
And liberty, and oft-times honour too,
To speculators of the public gold:
That thieves at home must hang; but he that puts
Into his overgorged and bloated purse
The wealth of Indian provinces, escapes.”

Ibid.

वाटलं होतें तितकें झालें नाहीं. त्यानंतर फॉक्स पुढें झाला; आणि काशीचा राजा चेतसिंग याचें राज्य बलात्कारानें घेतल्याबद्दलचें दुसरे कलम त्यानें हातीं घेऊन त्यावरहि मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें. पण या दोघांवरहि तिसऱ्या वक्त्यानें कडी केली. शेरिड्यान यानें अयोध्येच्या बेगमांच्या संबन्धानें जें तिसरे कलम त्यावर आपली वाक्शक्ति अशी कांहीं लढविली कीं, सर्व श्रोते जागव्या जागीं केवळ चित्रांसारखे तटस्थ झाले. असें भाषण आजपर्यंत जगांत कर्वाच झालें नाहीं असें सर्वास वाटून तेथल्या तेथें व्याख्या श्रोत्यांपैकी कित्येकजणांनीं त्यास विनंति केली कीं, जर हें छापण्याची आपण परवानगी द्याल तर आपणास दहा हजार रुपये देण्यास आह्मी कबूल आहों. तसेंच वरील भाषणांत त्या गरीब पिचाच्या राज-स्त्रियांचा जो पराकाष्ठचा छळ झाला त्याचें वर्णन इतकें हृदयभेदक केलें होतें, व त्या संबन्धानें आरोपींवर असा विलक्षण भडिमार करून सोडला होता कीं, त्या वेळेस ऐकणारांचीं मनें अत्यंत भुब्व होऊन गेल्यामुळे सभेचें काम पुढें चालेनासें झाले, आणि त्या दिवशीं तें तसेंच तहकूब ठेवावें लागलें. असी तर याप्रमाणें या प्रसंगां वॉरन हेस्टिंग्स याजवर असलाले जबरदस्त वक्ते उठले होते;—कीं ज्यांनीं या समर्यांच्या आपल्या वाक्पांडित्याने आपलालीं नांविं आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याचे नांव हीं जगांत चिरकाल चालतीलसें करून टाकलें आहे ! मागे जे आथेन्स व रोम शहरीं झालेले वक्तृत्वाचे मोठमोठे प्रसंग सांगितले त्यांच्याशीं तुळण्यासारखा इंग्लंडांत घडलेला प्रसंग हाच होय. असे; तर आह्मां भारतवर्षीय जनांम बर्क यांचें नांव विशेष प्रिय होण्यासारखें आहे ह्मणून जे मागे सांगितले तो हा वर वर्णिलेला प्रसंग होय. व या महा-प्रसंगाच्या संबन्धानेंच प्रस्तुत वक्त्याचे नांव सर्व रसिक व थोर हृदयाच्या लोकांत चिरकाल राहिल हे उघड आहे !

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य
अतुले पितृप्रसादे पांडित देवव्रता असा मान्य ॥

कर्णपर्व.

(१) अवतरण. (२) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (३) प्रस्तुत गुणाचा प्रकार. (४) त्याच्या अभिवृद्धीचे एक मोठे कारण. (५) त्याचे संस्कृत व असंस्कृत रूप. (६) प्रस्तुत विषयाचे तीन विभाग—प्राचीन काळ. (७) मध्यम काळ. (८) महागङ्गा देश. (९) वक्तृत्वविशिष्ट गजकारणी पुरुष.

१. मागील अंकांत प्रस्तुत विषयाच्या एका भागाविषयी निरूपण केले. आतां यांत प्रस्तुत वक्तृत्वाचा प्रकार आपल्या देशांत कितपत होता याविषयी विचार करावयाचा आहे.

२. गेल्या अंकांत प्रकृत गुणाच्या उत्पत्तीविषयी सांगतांना आपल्या देशाविषयी लिहिण्यांत आलेच आहे की, येथील राज्यस्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अनुकूल नव्हती. ह्यणजे आथेन्स व रोम येथें लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें वक्तृत्व गुण तेथें जसा सहज उदयास येऊन तो तेथील लोकांत उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत गेला, तसें येथें कधीहि झालें नाहीं. तेव्हां यावरून एखाद्यास मकृद्दर्शनी असे वाटणार आहे की, आपल्या देशांच्या संबंधानें प्रस्तुत गुणाविषयी काय लिहावयास सांपडणार आहे ? या देशांत त्याचा अभावच पाहिल्यापासून नांदत असल्यामुळें त्याविषयी सगळें बोलणेंच खुंटलें. असो; ही सभजून कितपत खरी आहे याचा निकाल पुढील लेखावरून होईल.

३. वक्तृत्व हा गुण असा आहे की, त्याचे वास्तव्य या जगांत अगदीं मूळारंभापासून असलें पाहिजे. ह्यणजे सरस्वतीच्या उदयापासून प्रस्तुत गुणाचा उदय या जगांत झाला असें ह्यणण्यास हरकत नाहीं; मानवी भाषेचा जेव्हांपासून प्रचार झाला तेव्हांपासून ती कांहीं थोड्या मनुष्यांची सर्वथा अंकित होऊन इतरांस मोहून टाकण्याचे त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य दृष्टीस पडूं लागलें असावे, साधारणतः जगांत पाहिलें असतां असा प्रकार दृष्टीस पडेल की, अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां कोणा

एखाद्या मनुष्यास आपल्या बोलण्याने दुसऱ्यांचे चित्त वेधून टाकण्याची काही चमत्कारिक हातोटी साधलेली असते ! त्याच्या वाणीचा असा काही गुण असतो की सर्वांनी त्याचे बोलणे ऐकतच रहावे ! हाच प्रकार सर्व राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेतहि दृष्टीस पडतो. पहा की युरोपखंडातील साऱ्या देशांत ग्रीस इतका जुना देश नाही; आणि त्या देशाच्या भाषेत होमरकृत ' इलियड ' नामक काव्याइतका जुना दुसरा ग्रंथ नाही; पण त्यांतहि वक्तृत्वाचा प्रकार स्पष्ट आढळतो. ट्रॉय नामक शहरावर ग्रीस देशातील जे राजे गेले होते त्यांत भिन्न भिन्न गुणांनी विशिष्ट असे कित्येकजण होते. त्यांत युलिसिस नामेकरून राजाची वक्तृत्व गुणाविषयी ख्याति होती, तसेंच भारती युद्धांत प्रसिद्ध जो पितामह भीष्म त्याच्या जोडीचा एक वृद्ध राजा नेस्टर नामेकरून वरील काव्यांत प्रसिद्ध आहे; त्याची तर प्रकृत गुणाविषयी वरच्या युलिसिसपेक्षाहि व्यास्त प्रसिद्ध होती. वरील राजांत वैमनस्य उत्पन्न होऊन ते आपसाआपसांत भांडे लागले असतां आपल्या पोक्त भाषणाने त्यांना त्यांची समजूत करावी. असा; ही वरील भाषणे होमर कवीने आपल्या अजरामर काव्यांत फार उत्कृष्ट तऱ्हेची घातली आहेत. त्यांवरून ज्या ग्रीस देशाने पुढे वक्तृत्व-गुणांत केवळ कळम करून टाकला त्याची आर्यास्थिति लक्षांत घेऊन प्रस्तुत कलेचा उगम त्यांत स्पष्ट दिसतो. तर याप्रमाणे युरोपातील अत्यंत प्राचीन काळाची स्थिति होय. आतां इकडे एशिया खंडांत पहा-यांतील अत्यंत प्राचीन देश झटले ह्मणजे हिंदुस्थान व चीन हे दोन हात. यांपैकी दुसऱ्याविषयी विशेष ह्मणण्यासारखी माहिती जगास अव्याप कोणत्याच प्रकारची नाही. यास्तव त्याच्या संबंधाने काहीच लिहवत नाही. आपल्या हिंदुस्थानाविषयी वरच्यापेक्षा वरीच पुष्कळ माहिती आपणांस आहे. तीवरून पाहतां प्रस्तुत गुणांचे वास्तव्य ग्रीस देशा-प्रमाणे इकडेहि होते असे जरी दिसत नाही, तरी पूर्वोक्त युरोपीय काव्याच्या जोडीची इकडेची काव्ये जी ' रामायण ' व ' महाभारत ' त्यांत, व विशेषतः ' महाभारतां ' त प्रस्तुत प्रकार बराच दृष्टीस पडतो. असा; तर याप्रमाणे ' वक्तृत्व ' शब्दाच्या अलीकडील अर्थास अनुसरून

जरी प्रस्तुत गुणाचा प्रचार प्राचीन काळा किंवा अजूनहि सर्वत्र दृष्टीस पडत नाही; तरी त्या गुणाचें वास्तव्य अगदी पहिल्यापासून या जगांत आहे यांत संशय नाही.

४. प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीचें दुसरें एक मोठें कारण असें आहे की, तो सशोदित उजळ रहाण्याची सोय असते. तशी दुसऱ्या कोणत्याहि कलेस असत नाही. पहा की, काव्यरचना, चित्रकर्म, वादनकला, नाना-प्रकारच्या शिल्पविद्या, नाट्य, मल्लविद्या, युद्धकौशल्य इत्यादि कोणतीहि कला घेतली, तरी तिचा सतत अभ्यास ठेवणें म्हणजे केवढा खटाटोप करायस पाहिजे व केवढे श्रम आहेत ! कवितेचा अभ्यास ठेवणें म्हणजे कागद, लेखणी, शाई नेहमी जवळ बाळगून गणमात्रा जुळण्याचे श्रम करित बसलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच चित्रें काढणें, वायें वाजविणें, कुस्ती किंवा कमरत करणें वगैरे कोणतीहि काम घटावयाचे म्हटलें म्हणजे त्याकरतां नुद्दाम सगळी सामग्री जेव्हां जमवावी तेव्हां तें साध्य होणार; व त्यावरच सारखे परिश्रम करण्यानें लवकरच कंटाळा येण्याचा संभव. त्यांतून मूर्ति घडवणें, इमारती बांधणें वगैरे कामें तर फारच अटाटाचीं असून युद्धादि प्रसंग तर स्वाधीनचेहि नाहीत. असो; तर याप्रमाणें इतर कलांचा सतत परिचय ठेवण्यास सामग्रीची सिद्धि, श्रम, वगैरे अनेक गैरसोयी असतात. पण वक्तृत्वकलेची गोष्ट अगदी निराळी. तिची सामग्री मिळवण्यास तर अगदींच आयास नाहीत व शणाचाहि विलंब नको हें उघडच आहे. परमेश्वरानें आपलें अगाध चातुर्य खर्चून मानव-जातीस अद्भुत देणगी दिली आहे ती सदैव सिद्धच आहे. जिव्हा, दंतपंक्ति, व वणंचाराची कंठताल्वादि स्थानें इत्यादि साहित्य जन्मसिद्ध व अंगभूतच असल्यामुळें वक्त्याच्या इच्छेचीच केवळ ती वाट पहात असतात. इतर कलांच्या उपकरणांप्रमाणें यांस सज्ज करण्यास यत्कि-चित्तिहि काल न लागून व आयास न पडून स्थलकालादिकांची अनुकूलताहि यांस लागत नाही. शिवाय त्यांवर कालाचा तडाखाहि वरच्यांच्या सारखा न चालून वक्त्याच्या जीवनापर्यंत बहुधा तींहि टिकाव धरून असतात. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचें साहित्य असें उत्कृष्ट मोयीचें

आहे. हें एक शालें. दुसरें असें कीं, मागे सांगितल्याप्रमाणें इतर कलांचा अभ्यास फार श्रमदायक असतो. तसा हा मुळींच नाही म्हटला असतां चालेल; कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलायाचें काम. पण तिसरी सोय तर वरच्या दोहींहूनहि मोठी मौजेची आहे. ती ही कीं, साधारण नित्याच्या व्यवहारांतच प्रस्तुत गुणाचें अनायासानें सहज उज्वलन होत असतें. तें असें कीं, नेहमींच्या बोलण्याचालण्यांत किंवा इष्टमित्रांच्या मेळ्यांत वगैरे सहजच वाक्शक्तीचा उपयोग करणें पडून तिचे निरनिराळे गुण उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत जातात. इतर कलांत निपुणत्व संपादनें असतां त्याकरितां जशी निराळी यातायात करायाला हवी तसं येथें न पडून व्यवहाराचा व्यवहार आणि अभ्यासाचा अभ्यास अशी दोन कामें एकच वेळीं सहजगत्या साधून जातात. आणि पुनः श्रम म्हणून बिलकूल नसून उलटें मनोरंजनहि त्यांत होतें.

५. असा; तर याप्रमाणें प्रकृत गुण हा इतर सर्व गुणांप्रमाणें केवळ स्वभावसिद्ध असल्यामुळें अत्यंत प्राचीन काळापासून सर्व देशांत असेल यांत संशय नाही. आणि मागील कलमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा व्यवहारांत नेहमीं उपयोग असल्यामुळें तो सर्व देशी व सर्व काळी बऱ्याच प्रौढदशेस येऊन पोचण्याचा पुष्कळ संभव आहे हेंहि उघड आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत वरील गुण ज्या रूपानें दृष्टीस पडेल त्या रूपानें तो अज्ञान लोकांत दृष्टीस पडायचा नाही. म्हणजे मागें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत किंवा अलीकडच्यांच्या व्याख्यानान्त जसे शब्दलालित्य, अंकार, विषयरचना इत्यादि गुण सांपडतात तसे त्यांच्यांत कदाचित् मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. उलटा अपशब्दांचाहि पुष्कळ भरणा असून विषयाची मांडणी तर कधी कधी मुळींच नसेल. लोकसमाजांत उठून जें त्या अवसरास सुचेल तेंच वरील वक्ता बोलेल. सारांश, पहिल्या वक्त्याच्या भाषणांत रसिकता, कोमलता इत्यादि गुणांचा जसा समावेश असेल तसा दुसऱ्यांत नसून उद्दामपणाचेच सर्व गुण त्यांत असतील; इतके कीं, स्थूलविशेषी कोमल मनाच्या मनुष्यास त्यांच्यामुळें ते भाषण अत्यंत दुःश्राव्यच वाटेल. पण याप्रमाणें

वरील दोहों भाषणांत बाह्यरूपदृष्ट्या जरी वराच फरक दृष्टीस पडेल, तरी वक्तृत्वाचें बीज जो मोहकपणा तो दोहोंतहि आढळेल; आणि त्यामुळें वस्तुतः पहातां पहिल्यास जशी वक्तृत्व ही संज्ञा लागेल, तशीच ती दुसऱ्यासहि पण लागेल. दोहोंत भेद म्हटला म्हणजे पुरस्त्रीच्या आणि वनस्त्रीच्या रमणीयत्वांत जितका दृष्टीस पडेल, तितकाच. म्हणजे दोहींचेहि मौंदर्य वस्तुतः सारखें असतां पहिलीस जशी जडावाच्या व सोन्या-रुप्याच्या दागिन्यांनी व उंची उंची वस्त्रांनी विशेष शोभा येईल व बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे तीस उत्तम लागली असल्यामुळे पुरवासी रसिकजनांस तिची रमणीयता अधिक वाटेल, तशीच गोष्ट पहिल्या वक्तृत्वाची होय. पण जो वरा मार्मिक आहे, जो अंतर्गत गुणाचा वस्तुतः शोध करणारा, त्यास दुसरें वक्तृत्वहि वगळ्यासारखेंच मोहून टाकील; किंबहुना स्वाभाविकत्वास्तव तेंच त्यास जास्त पसंत पडेल. कसें ? तर ज्याप्रमाणें दुष्यंत राजास कण्वाच्या तपोवनांत शकुंतलेचें वल्कलाच्छादित मुग्ध लावण्य व अप्रगल्भत्व हींच अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या उज्वल वेषांहून व नाट्याचार्यांनी शिकवलेल्या विभ्रमांहून विशेष आल्हादप्रद झाली.

६. आतां आपल्या भरतखंडांत वक्तृत्वाचे प्रकार कोणकोणते होते, व अर्लीकडे कोणते असून दहर्ली कोणते नवे चालू झाले आहेत याचा विचार करूं, त्यांत पहिल्यानें आपल्या देशांतलें प्राचीन काळाविषयी जर पाहिलें तर त्याविषयी जरा आपणांस म्हणण्यासारखी कांहींच विशेष माहिती नाही. तरी वक्तृत्वगुणाची त्या वेळेस चहा होती एवढें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. पुराणादि जुन्या ग्रंथांतून प्रस्तुत गुणाची अधिदेवता म्हणून सरस्वतीचें वर्णन केलेलें आढळते, व देवांचा गुरु बृहस्पति याचेंहि प्रकृत गुणाच्या संबंधानेंच प्रधानत्वानें वर्णन असून अद्याप आपल्या मराठी भाषेंतहि मोठ्या वक्त्यास वरीलच शब्द लावतात, इत्यादि प्रमाणांवरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. त्याप्रमाणेंच 'वाग्मी' 'वाग्विद्' इत्यादि शब्दांचा 'रामायणा'च्या वेळेपासून प्रचार आहे यावरूनहि वरीलच अनुमान निघतें. शिवाय पृथ्वीवरील वाकीचीं राष्ट्रें

गाढ अज्ञाननिद्रेत स्वस्थ घोरत असतां आमच्या देशांत धर्माच्या, लोक-व्यवस्थेच्या वगैरेसंबंधानं शेंकडों उलटापालटी होऊन नवीं मते, नवीं दर्शनं, नवे पंथ वगैरेची जेव्हां सारखी गडबड चालली असे तेव्हां प्रस्तुत गुणाची आमच्या देशांत मोठी जागृत वस्ती असेल यांत संशय नाही. ब्राह्मण, बौद्ध, जैन, चार्वाकमति, इत्यादिकांचे धर्मविषयक वाद्द व नैयायिक, मीमांसक, सांख्यवादी इत्यादिकांचे पदार्थमात्राविषयीं सूक्ष्म विचार, यांची ज्या वेळेस चोहोंकडे गर्दी असेल त्या वेळेस अनेक नामांकित वक्ते निपजले असतील असे म्हणण्यास हरकत नाही. आतां यावर जर कोणी अशी शंका वेईल की, वरील गोष्टीस कोठें ग्रंथांतरी आधार नसतां किंवा दुसरेंहि निश्चित प्रमाण नसतां ती खरी कशी मानावी, तर तीवर आमचें उत्तर असें आहे कीं वरील उल्लेखास अनुमान हें प्रमाण जबरदस्त आहे; मिसर देशांतील पर्वतप्राय विशाळ मनोरे पाहून किंवा इकडील भय्य व विस्तीर्ण लेणी पाहून प्राचीन मिसरी लोकांचें व आर्यलोकांचें बुद्धिसामर्थ्य जसे महज अनुमानसिद्ध होतें, त्याप्रमाणेच वरील वक्तृत्वाविषयीं जरी कोठेंहि बिलकूल आधार न सांपडला, तरी तें गृह्यत धरण्यास अगदीं अडचण नाही. कारण ज्या वेळेस हल्लीं प्रमाणें ग्रंथ छापण्याची कला माहीत नसल्यामुळें वादविवाद व्हावयाचा तो केवळ तोंडीच व्हावयाचा असें असे, त्या वेळेस लिहिण्याच्या चातुर्यापेक्षां बोलण्याच्याच चातुर्यास अतिशय उत्तेजन मिळालें असेल यांत संशय नाही. आणि ज्या वादांस आज निदान दोन हजार तरी वर्षे होऊन गेलीं असतांहि 'शंकराचार्य', 'मंडनमिश्र', 'कुमारिलभट्ट' अशीं नांवें लोकवातांच्या केवळ वाण्यावर उडत हल्लीं पर्यंत येऊन पोचलीं आहेत, आणि ज्यांचा परिणाम एवढा झाला कीं, अर्ध्या एशिया खंडास त्यांच्यामुळें नवा धर्म मिळाला^१, ते वाद केवढे कडाक्याचे झाले असतील

१. ब्राह्मणधर्माची व बौद्धधर्माची प्रॉटेस्टंट व क्याथलिक पंथाप्रमाणें पुष्कळ दिवस मोठी झटापट लागून सरते शेवटीं बौद्धांचा मोड झाला, व त्यांस सिंहल-द्वीप, तिबेट, चीन, वगैरे देशांत जावें लागलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. [पुढें चाल.]

याची सहज कल्पना होते ! असो, तर याप्रमाणें प्राचीन भरतखंडांत प्रकृत गुणाचें वास्तव्य होतें याविषयी केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण जरी न मिळाले, तरी तें अनुमानानें सिद्ध होतें. हें अनुमान वरच्या कलेप्रमाणें इतरहि कांहीं कलांस तसेंच लागतें उदाहरणार्थ, नाट्यकला आणि चित्र-विद्या ध्या. या दोहोंहि विषयी इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशाची मुळीच प्रसिद्धि नाही. ग्रीस देशांत रॉशस नाम केलून एक मोठा विख्यात नट होऊन गेला; व सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी त्याच्या बरोबरीचा ग्यारिक म्हणून एक नट इंग्लंडांत झाला. पण इकडे सॉफोक्लीज व शेक्सपीयर यांच्या बरोबरीचे नाटककार निपजले असतां वरील नटांसारखी मात्र इकडे कोणाचीहि नांवे आढळत नाहींत. त्याप्रमाणेच ग्रीस देशांत आपिलीज, इटालींत रेफलि, व इंग्लंडांत जॉनसनचा परम मित्र रॅनॉल्ड्स हे चित्रकर्मांत मोठे निपुण होऊन गेले. पण प्राचीन काळी आपल्या देशांत अमुक अमुक मोठे चित्रकार झाले असें कांठेंहि आढळत नाहीं. तर या दोन अभावांचें काय बरें कारण असावें ! ज्या आमच्या देशांत 'शाकुंतल', 'उत्तररामचरित्र', 'मृच्छकटिक' अशीं नाटकें रचणारे कवि निपजले त्याच देशांत त्यांचा उत्कृष्ट अभिनय करणारा नट कोणाच झाला नाहीं काय ? तसेंच अशोक, चंद्रगुप्त, विक्रमादित्य, शालिवाहन असे मोठमोठे पृथ्वीपाते येथे नांदत असतां व 'बहुतरून दरएक' संस्कृत नाटकांत चित्रपट, आलेख्य, तूलिका, इत्यादिकांचें 'नेहमी वर्णन येत असतां कोणाहि चित्रकाराची सार्वत्रिक प्रसिद्धि झाली नाहीं काय ? वरील दोन्हीहि गोष्टी केवळ असंभाव्य हात हें आमच्या सर्व समजस वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ज्या अर्थी इतर कलांत व विद्यांत आपल्या पूर्वजानीं एवढी कीर्ति 'मिळविली', त्या अर्थां वरील दोन

बौद्धांची संख्या एकंदर ६ कोट आहे व एकंदर मनुष्यवस्तीचा सरासरी अर्धा भाग या धर्माचा आहे.—सुमात्रा, जावा वगैरे बेटांतहि हिंदुधर्माच्या खुणा कित्येक अद्याप स्पष्ट आहेत.

१. या विख्यात नटाविषयी 'महदाख्यायिका' या सदराखाली मागे मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या वाचकांस आठवत असेलच.

कलांतर्हि न्यानीं निदान पक्षीं बरेच निपुणत्व संपादिलें असेल असा तर्क सहज होतो. बरें, पण मग वरील कला आपल्या देशांत असून त्यांचा पुढें मागमूसहि कसा उरला नाहीं हें जर कोणी विचारील, तर त्याचें उत्तर अर्थात् हेंच कीं, वरील दोन कला व प्रस्तुत वक्तृत्वकला या अशा प्रकारच्या आहेत कीं, या स्वभावतःच अचिरस्थायी म्हणजे फार वेळ न टिकणाऱ्या आहेत. पहा कीं, एखाद्या उत्कृष्ट नटानें फार उत्तम अभिनय केला तर तो चिरकालिक करण्यास कांहीं तरी उपाय आहे काय ? तो जांवर रंगभूमीवर आहे तोवरच त्याचें कसब. शिल्पकारानें तयार केलेल्या वस्तु जशा पुष्कळ दिवस राहू शकतील किंवा एखाद्या उत्तम कवीने काव्य एकदां रचले म्हणजे ते जगत्प्रलयापर्यंत जसेंच तसेंच देवितां येईल तशी गोष्ट वरील मनुष्याच्या कृतीविषयी आहे काय ? फार फार झालें तर त्या नटाच्या हयातीपर्यंत तो लोकांस रंजवील. पण त्याचा अवतार एकदां आटपला कीं पुढें त्याची करामत कशी होती आणि काय होती ती सांगतां येणेंहि मुसकील आहे. जी मूर्ति एकदां लोपली ती लोपली ! या सारखीच सरासरी चित्ताच्याचीहि गोष्ट आहे. चित्राचा जो आधार कागद, भित, किंवा कापड हीं जांवर आहेत तोवरच त्याचें अस्तित्व; शिवाय रंगाची तक्राकी वगैरे तर वरच्याहूनहि लवकरच नाहीशी होणारी. कालगत्यः सगळ्या सृष्टीत जी बदल होत जायची ती मोठ्या चित्ताच्याच्या कसबाकडे पाहून होण्याची म्हणजे क्षणभरहि राहिल असं नाहीं ! मागें आपिलोज म्हणून जो ग्रीस देशांत होऊन गेलेला चित्तारी सांगितला त्याच्याहि तजविरी^१ वरील

१. वरील चित्रकार शिकंदर बादशहाच्या पदरी होता; व तो विद्यासंपन्न असल्यामुळे त्याचा शिकंदराशीं ब्रह्मसंबंध होता. याच्याविषयी इतिहासांत कांहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दोन येथे सांगतो. एकदां असं झालें कां, वरील राजपुत्र हा आपल्या स्नेह्याच्या चित्रशाळेंत गेला, तेथे किलेक तसबिरा तयार झाल्या असून किन्हेक तयार होत होत्या. शिकंदरास चित्रकलेंत विशेष गम्य नमताहि तो आपल्या राजवैभवच्या घमैंडीत नेथील चित्रांत कांही चुका

कारणास्तव आतां कोठेंहि राहिल्या नाहींत आण वरील देशाची मूर्तिकारांबद्दल जशी प्रसिद्धि अद्याप आहे तशी चित्रकारांबद्दल नाहीं याचेंहि कारण वरीलच असावें. असो; तर याप्रमाणें ज्या लोकांची कामें लागलींच किंवा लवकरच नाहींशी होणारी असतात तीं पुढें दृष्टीस न पडलीं इतक्यावरून त्यांचें वास्तव्य अमुक अमुक देशांत मुळींच नव्हतें असें म्हणणें रास्त नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची तरी वरच्यासारखीच गोष्ट आहे. एक तर अगदीं अलीकडेपर्यंतहि शीघ्र लिपि ही कला युरोपांत सुद्धां माहीत नव्हती; त्यामुळें कोणी एखादें उत्कृष्ट भाषण केलें तर तें टिपून घेण्याची मुळींच सोय नव्हती. शिवाय दुसरी मोठी गोष्ट आणखी अशी आहे कीं, पुष्कळ भाषणांचा रस त्या प्रसंगामुळेंच वृद्धिंगत झालेला असतो; तो इतका कीं, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर जर तींच वाचलीं किंवा ऐकिलीं तर तीं अगदीं नीरस वाटतील. फार कशाला, मागील अंकांत सांगितलेल्या शेरिड्यान नामक वक्त्याच्या भाषणानें त्या वेळेस सगळ्या लोकांस जरी एवढा चटक्या लावून सोडला, व प्रत्यक्ष फॉक्स यानेंहि एके प्रसंगीं त्यास सर्वोत्कृष्ट म्हणून म्हटलें, तरी हल्लीं तें वाचलें

काढूं लागला. तें ऐकून आपिलींसानें त्याची पुढील उत्तराने खुबीनें फजिती केली;—तो म्हणाला, “मित्रा, अंमळ हक्क तरी बोल, तीं पलीकडे पोरे रंग उगाळीत बसलीं आहेत तीं तुला हंसतील !” दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, शिकंदराचा प्रख्यात घोडा तुसेफेलस यानें वरील चितान्यानें एक त्याच्याचप्रमाणें चित्र काढलें. तें इतकें हुबेहुब उठलें होतें कीं, तें पाहिलें असतां चित्र ह्मणून भासत नसे. शिकंदरानें वरच्याप्रमाणेंच या चित्रावरहि कांहीं टीका केली. आपिलींसानें कांहींएक उत्तर न करितां त्या घोड्यासच तेथे आणविलें. तो जवळ येतांच येथें दुसरा आपल्यासारखाच घोडा बांधला आहे असें त्यास वाटून तो खिंकाळूं लागला. तेव्हा आपिलींस शिकंदरास म्हणाला, खरोखर, तुझ्यापेक्षां तुझ्या घोड्यास चित्रकलेचें मर्मज्ञान विशेष आहे !”

१. फॉक्स कोण होता हें मागील अंकावरून आमच्या सर्वां वाचकांस माहीत झाले असेलच. या वक्त्यास एथदां कोणी असा प्रश्न केला कीं, आपण इतके दिवस पार्लमेंटांत अनेक भाषणें ऐकलीं, त्या सर्वांत तुम्हांस अत्युत्तम कोणतें वाटतें ? फॉक्सनें उत्तर केलें, ‘बेगमांच्या संबंधाने शेरिड्यान याने जें केलें तें.’

असतां त्यांत एवढा अद्भुत गुण कांहीं दिसत नाही. खुद्द डिमॉस्थेनीस-
च्याइ कांहीं थोड्या सर्वप्रसिद्ध भाषणांस खेरीज करून बाकीचीं वरच्या-
प्रमाणेंच सध्यां नीरस झालीं आहेत. याचें कारण उघडच आहे. अन्न
निवाल्यावर जशी त्याची गोडी रहात नाही, त्याप्रमाणेंच एखाद्या प्रसंग-
विशेषानेंच जें लोकांस रुचलेलें असतें तें मग तो प्रसंग निघून गेल्यावर
पहिल्यासारखेंच कसें रुचेल ? खेरीज वक्त्यानें भाषण केलेलें खुद्द ऐकणें
आणि तें कागदावरून वाचणें यांत पुष्कळदां फारच तफावत असते.
मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत तर वरील भेद फारच असेल यांत संशय
नाहीं. कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे; तर उंच व मनो-
वेधक स्वर, अंगविशेषांचा नोकशोक, चेहऱ्यावर निरानिराळ्या मनो-
वृत्तीचा आविर्भाव, व आणखीहि कित्येक वारीक सारीक गोष्टी या
सर्वांचें संमेलन होय.^१ शिवाय वक्तृत्वस्थानाची शोभा, एकंदर लोकांचा
थाट, बगैरे गोष्टींनीं आधींच सुप्रसन्न होऊन गेलेल्या मनावर वक्त्याच्या
भाषणाचा जसा रंग उठेल तसा पांढऱ्यावर काळें केलेलें नुसतें वाधून
कांहींच उठावयाचा नाही हें उघड आहे. फार तर काय, पण नुसते
ऐकणें व वाचणें या दोन व्यापारांतहि सुखाच्या संबंधानें थोडा भेद
आहे असें नाही. वाचण्याचा जसा तेव्हांच त्रास येतो तसें ऐकण्याचें
नाहीं. असो; तर याप्रमाणें वक्तृत्वसभेचा थाट पाहून तेथें झालेलें भाषण
खुद्द ऐकणें आणि तें दुसऱ्या दिवशीं किंवा पुढें वर्तमानपत्रांत किंवा
पुस्तकांत वाचणें या दोहोंत फारच फेर आहे. त्यांतून एखाद्या लौकिक

१. वरील सर्व अंगे वक्त्यास किती आवश्यक आहेत हें मागे डिमॉस्थेनीस-
च्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं तीं त्यानें मोठमोठ्या नटांपासून शिकून घेतलीं
यावरून एक स्पष्ट दिसतेंच. शिवाय वरील वक्त्याचें एक सर्व प्रसिद्ध वचन असें
आहे. एके समयीं कोणा एकानें त्यास विचारलें कीं, वक्त्यास अगदीं आवश्यक
अशा कोणकोणत्या गोष्टी आहेत ? डिमॉस्थेनीसनें उत्तर केलें, “नाट्य”—दुसरीं
कोणकोणतीं ?—“नाट्यें !”—बरे तिसरीं ?—“नाट्य !” पहिलें विल्यम पिट
ऊर्फ लॉर्ड च्याथम यांस वरील ‘ नाट्य ’ किती अंगवळणीं पडून गेलें होतें हें
मेकॉलेच्या यात्रिषयींच्या निबंधावरून चांगलें ध्यानांत येईल

प्रसंगाविशेषानें लोकांचीं मनं धुव्व होऊन गेलीं असतां त्या संघीस तर भाषणाचा जो रंग पडेल तो ती वेळ निघून गेल्यावर अगदी नाहीसा होऊन त्याची कल्पनाहि पुनः करतां येणार नाही. सारांश, ज्याप्रमाणें कमलपत्रांवर जलबिंदूस मोत्यांची शोभा येते, किंवा संध्यासमयीं सूर्याची कोमल व सोनेरी किरणें पश्चिमेकडील ढगांवर पडलीं असतां त्यांस रंग चढून त्यांचा देखावा कांहीं मोठा अपूर्व दिसत असतो, त्याप्रमाणें प्रसंग-विशेषां झालेलें वक्तृत्व कांहीं चमत्कारिक रीतीचें खुलतें ! ती खुमारी तो प्रसंग आटपला कीं अगदीं नाहीशी होऊन जाते. कशी ? तर जसे वरील ढग धरणभर आपलें विचित्र वैभव भिरवून सूर्य अंमळसा ग्यालीं जातांच राखेसारखे दिसूं लागून अधिकच निस्तेज दिसतात !

असो; तर याप्रमाणें वक्त्यानें केलेले भाषण उतरल्याने तें अधिक नीरस मात्र लागणारें असल्यामुळें वरील निष्कळ प्रयत्न कोणी केला नसेल हेंहि संभवतें. शिवाय हातानें लिहिण्याचा श्रम वांचविण्याचें जें मुद्रणरूप साधन तें प्राचीन काळीं नव्हतें हेंहि लक्षांत आणलें पाहिजे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव आपल्या देशांतील प्राचीन वक्तृत्वाचा आजला विलकूल मागवून उरला नाही हें टीकच आहे. त्यांतून ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें इतिहास लिहून ठेवण्याची जर आपणांत प्रवृत्ति असती तर निदान अमुक अमुक काळीं अमुक अमुक प्रसंगांनं अमुक अमुक पंडितांची वक्तृत्वाविषयीं मोठी ख्याति झाली असा नुसता उल्लेख तरी सांपडतां. पण इतिहासाच्या अभावामुळें तोहि आधार आपणांस अनुकूल नाही. तेव्हां एकंदरीत प्रस्तुत कलेचें वास्तव्य केवळ अनुमानावरून सिद्ध करायाचें. त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण मुळींच नाही, तरी ज्याप्रमाणें एखाद्या अरण्यांत राखेचा व कोळशांचा चौहोंकडे ढीग पडलेला पाहिला असतां वणव्याच्या ज्वाळाच प्रत्यक्ष पहायला नकोत, किंवा भुईत खचलेले वाडे व वर आलेल्या विहीरी पाहिल्या असतां भूमीचा कंप प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होण्याची गरज लागत नाही, त्याचप्रमाणें अध्यां एशिया न्हावर पसरलेला हिंदुस्थानांतील धर्म व खुद्द हिंदुस्थानांतच मार्गें चाटू असलेले व अद्याप चालत असणारे इजागें पंथ

व निरनिराळीं मते, हीं मोठमोठे वक्तृत्व ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्यापेक्षांही प्रस्तुत विषयाविषयी विशेष निर्णायक होत !

७. वर प्राचीन काळाविषयी प्रस्तुत गुणाच्या संबंधें विचार झाला. आतां मध्यंतरी म्हणजे त्या काळाच्या व इल्लींच्या मध्ये जो पुष्कळ काळ लोटला त्याविषयी विचार करूं. या काळाविषयी मागील काळाप्रमाणेंच झणण्यासारखी कांहींच आपणांस माहिती नाहीं, तरी आमच्या देशाच्या एका भागाविषयी निदान एक दोन शतकांपर्यंत वरीच माहिती लिहिण्यासारखी आहे. हा भाग आमचा महाराष्ट्र देश असून वरील शतकें म्हणजे यापूर्वीच गेलेला काळ होय.

आमच्या सर्व वाचकांस माहीत आहेच की, या देशाचे प्राचीन वैभव नष्ट होऊन कित्येक शतकें लोटल्यानंतर एका कोपण्यांतल्या लोकांनीं एकाएकी वर डोकें उचलून थोडक्याच काळांत सगळा देश व्यापून टाकला. या त्यांच्या उदयामुळें प्राचीन आर्य लोकांचा धर्म, विद्या, आचार, इत्यादिकांचा जो सर्वथा लोपच होऊन जाण्याचा रंग आला होता तो समय दैवयोगानें टळला. या पराक्रमी लोकांनीं साऱ्या देशभर जीं जागोजाग ठाणीं घातलीं व मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं, त्यांच्या योगानें यवनांनीं व मल्लोर्वांनीं उच्छेद करून टाकल्यामुळें आर्यांच्या धर्मादिकांवर जी ग्लानि येत चालली होती ती मागे हटून हिंदुत्वाचें जणों काय पुनरुज्जीवनच झालें. आमच्या जुन्या विद्या, कला इत्यादिकांस उत्तेजन मिळून आमच्या गतवैभवाची कळा आह्मांवर पुनः बऱ्याच प्रमाणांनें आली. हीबरोबर मोठमोठ्या राष्ट्रांत आढळणारे जे निरनिराळे उज्ज्वल गुण त्यांचाहि पुनः उदय झाला. हे गुण धैर्य, साहस, शौर्य, प्रामाणिकपणा, बुद्धिप्रागल्भ्य इत्यादि होत. यांची उदाहरणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत जीं सांपडतील त्यांहून मोठीं इतर कोणत्याहि प्राचीन किंवा अर्वाचीन देशांच्या इतिहासांत सांपडणें नाहींत. असो; प्रस्तुत गुण वक्तृत्व हाहि वरच्यांच्या मालिकेंतीलच एक होय. मराठ्यांचा इतिहास ज्या थोड्यांनीं सविस्तर वाचला असेल, व आपल्या देशाची गेल्या शंभर वर्षांतली स्थिति जे पुरतेपणीं ध्यानांत आणतील, त्यांची वरील गुणाच्या वास्तव्याविषयी

खात्री झाल्याखेरीज रहाणार नाही. आहोती मांग सांगितलेच आहे की वक्तृत्व याचा अर्थ प्राचीन ग्रीस व रोमच्या इतिहासावरून जो एकंदर जगाच्या मनांत वसूत गेला आहे, व जो अलीकडे आपल्या देशांतहि सामान्यतः सर्व समजून लागले आहेत, तो त्याचा केवळ एकदेश होय. वक्तृत्वसभेत उभें राहून सभोवती थाटलेल्या समाजास 'अहो, वीर हो', 'हे महेशबांधवहो' वगैरे खरी किंवा खोटी संबोधनें करून मोठ्या गंभीर स्वरानें व मोठा आविर्भाव आपून उद्देशून बोलणें हें जसे वक्तृत्व; त्यापेक्षां सेनापतीनें रणांगणावर आपल्या सैन्यास बोललेले वीर्यांत्साहप्रेरक शब्द, किंवा धर्मोपदेशकांनें देवळांत केलेले धर्मव्याख्यान, किंवा सुज्ञ चापानें आपल्या पुत्रास धरगुती केलेला बुद्धिवाद, हे प्रकार वरच्याहून वस्तुतः पहातां कमी आहेत असे नाही. जो गुण पंडितसभेत झळकणारा तोच वरील प्रसंगी म्हणजे उणा पडेल असे नाही. सोने किंवा रुपें यांच्या अंगी जशी स्वतःसिद्ध योग्यता असून त्यांवर छाप असो किंवा नसो; त्याची योग्यता स्वरा परीक्षक तेव्हांच जाणतो त्याप्रमाणें जगांतील सामान्य व्यवहारांताहे प्रस्तुत गुण खऱ्या मर्मज्ञाच्या लागलीच लक्षात आल्यावांचून रहाणार नाही. असा; तर याप्रमाणें पेशव्यांच्या या जुन्या राजधानीत व इतर ठिकाणी जरी वक्तृत्वाच्या समारंभाकरतां आयेंस व रोम येथल्या प्रमाणें मोठाल्या टोलेजंग हमारती बांधल्या नव्हत्या, व व्होडवू देटांतल्या प्रमाणें येथें त्या कलेचा अभ्यास करण्याकरितां पाठशाला घातल्या नव्हत्या; तरी प्रकृत गुण वरील राज्यांत अनेक रूपांनी प्रगट झालेला होता यांत संशय नाही. हें म्हणण्यास आधार काय हें पुढील लिहिण्यावरून स्पष्ट होईल.

९. मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगी असणाऱ्या निरनिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें हें जर खरें असेल, तर ज्या महापराक्रमी पुरुषानें हिंदूस दास्यमुक्त करून सुमारें शंभर दीडशें वर्षे त्यांस स्वातंत्र्यसुखाचा व राज्यवैभवाचा अनुभव करविला त्याचे टायी प्रकृत गुणांचें वास्तव्य वरेंच कल्पिलें पाहिजे असें आह्मांस वाटते. यापूर्वी शिकंदरप्रभृति जे अनेक रणधुरंधर महाविरल्यात राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांपैकी बहुते-

कांची राज्यसाधनसामग्री त्यांच्या पूर्वजांनीच अमोदर करून ठेविलेली होती. यास्तव एखाद्या कारागिरास उत्तम प्रकारची हत्यारें आयतीं तयार करून दिलीं असतां मग जशी त्यांवर त्यानें आपली करामत दाखवावी, तसाच प्रकार शिकंदर, सजिर, नेपोलियन इत्यादि राज्यकर्त्यांचा झाला. पण मराठी बादशाहीचा ज्यानें पाया घातला त्यास सगळें राज्य विश्वकर्माप्रमाणें केवळ नवेंच बनवावें लागलें. त्याची मूळची सामग्री म्हणजे लोखंडासारखें भक्कम शरीर आणि मोठी विशाल बुद्धि एवढीच काय ती हाती. जे मावळे लोक आतांप्रमाणेच शेतभात, मोलमजुरी किंवा कावाडकष्ट करूनच पिढ्यानपिढ्या राहिलेले, व अगदीं भाबडे व भित्रे असल्यामुळें हूं कां चूं न करतां परराज्याचा जुद्धम सोसण्यास अगदीं घटावून गेलेलं, त्यांचाच स्वभाव अगदीं बदलून टाकून मोठे कडवे व अभिमानी जे मुसलमान व रजपूत त्यांशीं छाती मिडावून लढण्याचे सामर्थ्य शिवाजीनें त्यांच्यांत आणलें. फार तर काय, पण ज्यांस आपला धर्म काय, आपला देश काय, याची साधारण चांगलीशी कल्पनाहि कधीं झाली नसल, त्यांचा मुसलमानांशीं पुरा दुजभाव करून देऊन त्यांचा रणोत्साह व आपल्या ठायीं अनन्यभाव त्यांनं इतका वाढविला कीं, हरएक प्रसंगीं आपआपलीं शिरें हातावर घेऊन व प्रत्यक्ष प्राणहि अर्पण करून त्यांची कामगिरी त्यांनीं बजायिली. सिंहगडावर कल्याण दरवाजाशीं जो घोरतर प्रसंग झाला—कीं ज्या वेळेंस काळोख तर ऐन मध्यान्हीचा, जवळ दिवा ना बत्ती, चढायाचा कडा सारखा पंचवीस तीस हात उंच, खालच्या लोकांची चाहूल ऐकून वरील रजपूत हत्यारबंद होऊन तयार झालेले, त्यांतून सर्वांत धैर्य खचण्यासारखी गोष्ट काय कीं, ऐन गर्दीच्या वेळेस त्यांचा मोहरा पडून सर्वांचें काळीज उडून गेलेलें. कां कीं, पुढे जावें तर रजपुतांच्या तरवारीशीं गांठ, मार्गे हटावें तर कडेलेट होऊन अंगाच्या ठिकच्यान् ठिकच्या उडायच्या. असो; पण अशा भयंकर प्रसंगींहि—कीं जो नुसता मनांत आणला असतांहि अंगाचा थरकांप सुटतो—तानाजीचा बाकटा भाऊ सूर्याजी तिळमात्रहि धैर्यभंग न होता आपल्या मोबत्यांस सांगतो, “ गड्यांनीं, मागच्या शिड्यांच्या आशेत

दुर्हा मागे परतू पहात असाल, तर दोर मी मवाच कापून टाकले, तर आतां वांचायाचा मार्ग झटला म्हणजे येथील शिपायांवर तुटून पडल्या- खेरीज दुसरा कोणता नाहीं; ” असें म्हणून स्वतः त्यांचा ह्योरण्या होऊन त्यानें रजपुतांस कापून काढलें, आणि पंधरा कोस दुरून गडाकडे डोळे लावलेल्या आपल्या धन्यास तेथील एका खोपट्यास अग लावून फत्ते झाल्याची वार्ता दिली ! —तर असे प्रसंग लक्षांत आणले असतां आपल्या जवळच्या लोकांस अगदीं आपलेसे करून टाकण्याचें सामर्थ्य शिवाजीच्या अंगी किती अद्भुत असेल हें काय सांगावे ! वस्तुतः पहातां तो कोण व मावळे लोक कोण ? वरें, पैशाच्या लालुचीनें त्यांनीं त्याचा आश्रय घेऊन असेल ह्मणावें तर वरील प्रसंगी खुद्द यॅर्मापिलीवरहि कडे झाली असतां शिवाजीनें आपल्या सर्वगड्यास एवढी वाक्षिसें वरी काय दिली म्हणाल तर पाच सात रुपयांचें एक एक रुप्याचें कडे किंवा एखादे मुंडासै ! तेव्हां वरील अद्भुत सामर्थ्य यामच्या महावीराच्या वाक्पटुत्वाचें होय यांत संशय नाहीं. वरील गुण त्यानें अद्यापि व साक्षेमोळे जे मावळे लोक त्यास वरा करून घेण्यांत जसा दाखविला, तसाच विजापूरच्या दर- बारी वागलेल्या वकीलाशी बोलणें लावून त्यावर आपली पूर्ण आप टेंव- ष्यांत व तसेंच पुढें मोगल सरदारांस वगैरे आतून आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेण्यांतहि प्रगट केला. असो; तर याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील वक्तृत्वाचें पहिलें उदाहरण त्या इतिहासाचा मुख्य आधा- रस्तंभ जो वरील पुरुष तो होय. दुसरें उदाहरण मराठी राज्य विसक- षित्त झालें असतां त्यास आपल्या अंगच्या व बुद्धीच्या पराक्रमानें ज्यानें जोरदार केलें, व मोगल, पठाण, मराठे आणि फिरंगी यांस ब्राह्मणांच्या शौर्यापुढें कांपायास लावले, त्या बाजीरावाचें होय. हा पेशवा शिपाई- गिरीत, राजकारणांत, वगैरे बहुतेक गोष्टींत शिवाजी राजाशी समत्व पावतो; व महाराष्ट्र देशाच्या सगळ्या इतिहासांत पाहिलें असतां त्याहून वरची पायरी अशी एका शिवाजीचीच आहे. असो; याच्या वक्तृत्व- गुणाचा उल्लेख मराठ्यांच्या इतिहासकारानें आपल्या ग्रंथांत केला आहे. त्यांवरून व शाहू राजास त्यानें व बाळाजी विश्वनाथानें असा बापलेकानि

मिळून अगदी आपल्या मुठोंत ठेवला होता यावरूनहि प्रस्तुत गुणाची अनुकूलता दोघांस किती होती हें स्पष्ट दिसून येतें. पहिल्यानें पेशव्यानें तर पेशवाईचा अधिकार आपल्या वाकूचातुर्यावरच मिळविला ही गोष्ट आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा विश्रुत असेलच. आंग्र्यानें मोठा पुंडावा करून खुद्द सातान्यावरहि येण्याचा संकेत केला असतां बाळाजीनें त्याशी मोठें युक्तीनें तहाचें बोलणें लावून शेवटीं त्यास अगदीं आपलासा करून उलटीं शाहूसच मंडणी देण्याचें त्याकडून कबूल करविलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेंच हरएक प्रसंगीं शाहूस शहाणपणाची मसलत देणारा व संकटसमयीं पुढें तोंड देणारा वरील पंतप्रधानच होता. हा पेशवा किती उत्तम प्रकारच्या चढाईत होता हें सर्वास माहीतच असेल, कीं स्वारी घोड्यावर बसली असतां दोहोंकडून दोघांनीं त्यास धरावें लागत असे ! तरी दिल्लीपर्यंत मोहीमा करून यानें आपल्या डेवटल्या मोहीमेंत स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्या वादशाहि सनदा आपल्या धन्यास आणून दिल्या. तेव्हां हीं सर्व कायें करतांना त्यास तरवारीच्या पाण्यापेक्षां वाणीचा सरळपणाच मुख्यत्वेकरून उपयोगीं पडला असेल यांत संशय नाही. या गुणास्तव मागील अंकांत सांगितलेला जो पि-हस राजाचा मंत्री सिनियस त्याची उपमा यास साजेल. असो; आतां दुसरा पेशवा बाजीराव बळाळ याचा वक्तृत्वप्रसंग सांगतो. शाहूच्या दरबारीं साऱ्या प्रधानमंडळांत वरील पेशवा शिरजेरपणानें यागे, व साऱ्या मुलखांत मराठ्यांचा डंका जो फिरत होता तो याच्याच जोरावर. हें त्याचें महत्त्व सहन न होऊन श्रीपतराव नामें करून त्या वेळेस प्रतिनिधि होता तो याचा फार द्वेष करी. एके समयीं असें झालें कीं, बाजीरावानें हिंदुस्थानावर जातीनिहां स्वारी करण्याची आपली मसलत राजास कळविली असतां वरील प्रतिनिधि त्या बेतास आडावा येऊन असें करणें फार अविचाराचें आहे असें शाहूस समजावून देऊं लागला. त्यानें आपला विचार असा सांगितला कीं, करनाटकांतील वगैरे आपल्या हातचे जे मुलख गेले आहेत, ते अगोदर भाघारीं वेऊन मग मोगलांवर चालून जावें. बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, जर शिवाजी महाराजांची

बुद्धि प्रतिनिधीसारखी असती, तर विजापूर व गांवळकोडे आर्षी व्यावें, आणि मग हळूच युक्तीनें करनाटकांत प्रवेश करावा असें त्यांच्या मनांत येतें. पण ते अभिमानी, साहसी,—त्यांची बुद्धि थोर; त्यांनीं एकदांच करनाटक सर केलें ! तर याचप्रमाणें या विस्तीर्ण व जुनाट वृक्षाच्या बुडाशींच आपण कुऱ्हाड घालूं, हणजे फांद्या आपोआप खालीं आल्याच!—याप्रमाणें प्रतिनिधीनें जो विचार काढला होता त्याचें खंडन करून बाजीरावानें शेवटीं विनंति केली कीं, “जर मला आज्ञा होईल, तर कुण्हेपासून कटकनदीपर्यंत मी महाराजांचा झेंडा लावीन !” हें पेशव्याचें वीर्योत्साहयुक्त भाषण ऐकून शाहूराजा तन्मय होऊन गेला; आणि त्याच्या आज्ञाचा आवेश क्षणमात्र त्याच्या शरीरांत संचरून सज्जित हेतासाता झणाला, “शाबास ! तुमचे वडील मोठे थोर होते, त्यांचे तुम्ही पुत्रहि योग्यच आहां. मराठ्यांचा झेंडा तुम्ही हिमालयाच्या मस्तकावर नेऊन रोंवाल अशी माझी खात्री आहे !”

बाजीराव बऱ्याच यापुढें जे चार पेशवे गऱ्हीवर आले त्यांपैकी, वरील दोषांप्रमाणें वाक्पटुत्वाविषयी कोणाचीहि कोटें विशेष वर्णना केलेली आढळत नाही. ती शेवटल्याविषयी मात्र आढळते. हे शेवटले राजमणि अद्याप सर्वास पूर्ण माहीत आहेत, व यांच्या दुष्कीतीचा कलंक केवळ त्यांच्याच नांवास लागून न रहातां त्यांच्या पूर्वजांच्या शुभ्र यशासहि तो नाशक झाला आहे. ‘पेशवाई’ हें नांव काढतां ज्यानें पुणें वसविलें, ज्याच्या भयानें नादिरशाहास येथें धडगत न दिसून माघारा पाय व्यावा लागला,^१ जो संपूर्ण चंद्राप्रमाणें पूर्ण आधिपत्य पावून यवनम्लेंच्छादि-

१. वरील उल्लेखाचे आमच्या वाचकांस बहुधा आश्चर्य वाटेल, व ही उगीच निराधार प्रौढी झोकली आहे असा आरोप घेण्यासहि आमचे प्रतिपक्षी चुकणार नाहीत. यास्तव प्रमाण दाखल केलें पाहिजे. तें हें पहा—

‘The ravages of the Persians were confined to Hindustan, and their departure was hastened by fear of the Mahrattas, then ably ruled by Bajee Rao, the second Peishwa.’—*Martin's British India.* p. 6.

[पुढें चाल]

कांनों दीर्घकाळ संताप दिलेल्या जगतीस मुहूर्तमात्र शीतळविता झाला, जो दुष्टांस काळासारखा व सन्मार्गवर्ती मनुष्यांस केवळ पितृतुल्य असा प्रत्यक्ष धर्मच अवतरला होता, ज्या राजेंस उदयकाळानंतर लवकरच दुर्दैवराहूनें प्राप्तलें, ज्या राजविड्यास खड्यांचा मोठा जयहि अपजयापेशां अधिक खेदास्पद झाला,—या सगळ्या राजपरंपरेची मुळांचि आठवण न होतां ज्या गोजिरवाण्या दिसणाऱ्या दुष्ट सर्गाने काळियाप्रमाणें सर्वांचा जीवनहेतु, जो राज्यरूप—डोह त्यास आपल्या विपारानें लवकरच विपमय करून टाकिलें. दुर्जनरूप नकांस आंत विन्हाड दिलें, आणि आपल्या आईचे डाव जे तिच्या जिवंतपणी तीस घतां आले नाहींत ते निर्धास्तपणें घेतले—ज्या अधमानें नसते दुराचार आपल्या नगरांत माजवून केवळ विभयांधनेने पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणी हिंदुवर्मांत अयंत घोर मानललें जें ब्रह्मवधाचे पातक तेंहि जोडण्यास मार्गें पुढें पाहिलें नाहीं. आपल्या पदरच्या सरदारस अयंत नीच अपाध्यास योग्य जें शासन नें देऊन आपल्या डोक्यांचें पारणें फेडलें, आणि त्यांचा समशेरवहादर भाऊ जेव्हां छातीवर चढून आला तेव्हां भागूवाईप्रमाणें पळ काढला, आणि सरतेशेवटी ज्यांच्या जीवावर उड्या मारून पंजरा वीस वर्षे राज्यसुच भोगलें त्यांवरच उलटून दीपशलभन्यायानें आपल्याच हातीं आपला व आपल्या प्रजेचा नाश करून घेतला,—या राजश्रीचीच भूर्ति मनांत उभी रहात ! असो; वरील पेशव्याचा दुर्लौकिक विशेष स्पष्टनेनें दिसण्यास दुसरें आणखी कलें कारण झालें आहे कीं, त्याची सत्ता त्याच्या मार्गे ज्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आली, त्यांचें शहाणपण, नीति, शौर्य, व्यवस्थित-

दुसरें—

“ If Bajee Rao had been near Delhi when Nadir Shah arrived, it is not improbable that he would have joined the emperor in the defence of the empire; and could he have done so, or the Mahratta troops have been employed as auxiliaries, Nadir Shah's invasion would probably have had a very different conclusion.—*Taylor's Manual*, p. 381.

पण वगैरे गुण सर्वांच्या प्रत्ययास येऊन दोहो राष्ट्ररीतीतील जमीन-अस्मानची तफावत सर्वांच्या नजरेस आली. तर या दोन कारणांवरून बाजीराव ह्यणजे मूर्खांतला मूर्ख, त्याच्या अंगी बिलकूल कर्तृत्व नव्हतें, असा एकंदर लोकांचा समज होऊन गेला आहे, पण ही मोठी चूक आहे. सदरील पेशव्याच्या अंगी त्याच्या पूर्वजांचे शौर्यादि गुण तर नव्हतेच; पण दोहोंची त्याच्या अंगी मोठी परिपूर्णता होती. एक आंतल्या आंत लावालावी करून कपटोपक्रमच रचण्याचा आणि दुसरा आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यास अगदीं मोहून टाकण्याचा. या दोन्ही गुणांचा क्रम जें दहा वीस वर्षे त्यानें राज्य केले त्या सर्व काळभर सतत चालला होता. त्यास गादी मिळाली व ती त्यानें घालविली हें तरी वरील दोहोंचेंच फळ. नानाफडनवीसानें धाकट्या माधवरावाशीं प्रतिस्पर्धा करणारा कोणी नसावा या हेतूनें बाजीराव व त्याचा धाकटा भाऊ यांस राज्योपयोगी शिक्षण मुळींच न देतां केवळ वैदिक कर्मांतच त्यांस निपुण करून ठेवले होते; व त्यांची आई निवर्तल्यापासून त्यांवर मोठा सक्त पहारा ठेवला होता. पण तशा अडचणींतहि वरील दोन्ही गुणांच्या योगानें बाजीरावानें पेशव्याशीं संधान बांधले. पुढें तें सर्व बँड बाहेर पडून पेशव्याच्या, नानाच्या, व एकंदर राज्याच्या नाशास कसें कारण झालें तें सर्वास माहित आहेच; पण वरील गुण पत्रव्यवहारापासून बाजीरावास एक मोठी गोष्ट साध्य झाली ती ही कीं, त्याच्या पुतण्यानें आपला अधिकार आपल्या पश्चात् त्यास असावा असें लिहून ठेवले. तें छपविण्याचा नानानें पुष्कळ उद्योग केला; पण तो सिद्धीस न जातां व्हावयाचें तें झालेंच. बाजीरावानें शिंद्यास अनुकूल करून घेऊन आपणास गादीचा मालक करून घेतले. असो; तर याप्रमाणें शेवटल्या पेशव्यानें पेशवाई मिळविली तीच मूळारंभी प्रस्तुत गुणांच्या बळावर. हा गुण आणखीहि दोन तीन प्रसंगी त्यानें दाखविला. पण त्याचें वर्णन करण्यास कोणत्याहि महाराष्ट्रवासी जनास उत्साह वाटणार नाही. कारण, त्या गुणाचा उपयोग मागे सांगितल्यासारखा कीर्तिदायक प्रसंगी न होतां केवळ नीच कृत्यांच्या संबधानेंच तो झाला. तरी कसेंहि असलें तरी तो

गुण वर्णनाय होता यांत संशय नाही. असो; आतां ते प्रसंग सांगतो. एक तर, नाना फडनवीस एवढा चाणाक्ष व धूर्त असतां व साडेतीन शहाण्यांत मोडत असतां, सदरहू पेशव्यानें त्यास दोनदां फसविलें. तें असें कीं, त्यास पकडून कैद करण्याची आंतून मसलत चालली असतां आपली त्यावर अत्यंत भक्ति आहे असें त्यास आपल्या गोड बोलण्यानें व मोठ्या नाटकी आविर्भावानें भासवून दिलें. तें सर्व त्यास खरें वाटून बाजीरावाचें अंतःकरण आपणाविषयीं शुद्ध आहे अशा भ्रमांत तो दोनदां पडला. त्याप्रमाणेंच अगदीं शेंवटीं इंग्रजांशीं लढण्याची तयारी सपाश्यानें चालली असतां माहुली येथें मरजान मालकम साहेबांशीं जें बाजीरावाचें बोलणें झालें त्यांतहि त्यानें वरील साहेबावर अशी छाप ठेवून दिली कीं, कंपनी सरकाराविषयीं याच्या मनांत मोठा स्नेहभाव वागत आहे अशी त्याची पक्की खात्री झाली; आणि त्यानें कलकत्यास लिहून धाडले कीं, पेंढाऱ्याच्या लढाईत आपणास पेशव्यापासून उत्कृष्ट तऱ्हेची मदत मिळेल. या मदतीचा प्रकार मालकम साहेबांस लवकरच पुढें कळून आला असेल ! असो; तिसरा प्रसंग गंगाधर शास्त्र्याचा. त्या भोळसर ब्राह्मणास पेशव्यापासून व त्रिंबकजी डेंगळ्यापासून दूर राहण्या विषयीं पुष्कळ सांगत होते; तरी देशांच्या मानभावी बोलण्यास मुद्दून तो कालपाशाकृष्ट होत्साता त्याबरोबर पंढरपुरास निघाला. तेथें पौंचल्यावर तर त्याच्या आदरसत्कारानें तो जो कांहीं चढून गेला तो कांहीं विचारूं नये. कंपनी सरकारचें अभयवचन त्यास सुदर्शनासारखें वाटून मारेकऱ्यांच्या तरवारीहि आपल्या अंगास लागणारच नाहींत असें त्यास वाटलें कीं काय न कळे ! असो; तर याप्रमाणें ज्या सरस्वती-प्रसादानें ब्राह्मणवादशाहीचा पाया घाटून पाहिल्या पेशव्यांच्या कीर्तीस अधिक उज्वल केलें तोच शेवटल्याच्या अपकीर्तीस मलिनतर करून वरील राज्यरूप इमारतीस धुळीस मिळवून टाकण्यास सरतेशेवटीं कारण झाला !

कीर्तनसुखार्थं ज्ञाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ।

भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखानिनिघेळ काय जी वाचा ॥

सन्मणिमाला.

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) हिंदु धर्माचें उज्वीवन. (३) धर्मव्याख्यान. (४) आमच्या देशाचा अध्यात्म विचारांकडे कल. (५) इकडे सुरू झालेला एक नवा प्रकार. (६) त्याची प्रवृत्ति व मराठ्यांच्या उदयाशी त्याचा संबंध. (७) 'कीर्तन' शब्दाचा अर्थ व मूळ प्रकार. (८) तो सध्यांच्या स्थितीस येऊन पोचण्याचा क्रम (९) या गुणांत नामांकितपणा पावलेले लोक. (१०) राष्ट्राचें व भाषेचें झालेले हित.

१. मागील खेपेस महाराष्ट्र देशांत राजकारणाच्या संबंधानें वक्तृत्व उदयास आल्याचा प्रकार मांगितला. आतां त्याच गुणांचा वरच्याहून फार भिन्न रीतीनें जो आविर्भाव झाला—कीं जो अद्यापहि दृष्टीस पडतो—त्याजाविषयी लिहूं.

२. मागे सांगितलेंच आहे कीं, मराठ्यांची सत्ता या देशांत चोहोंकडे पसरल्यामुळें एक मोठी गोष्ट ही झाली कीं, परराष्ट्रांच्या तडाक्यापुढें हिंदूंचा टिकाव न निघून ते अगदीं क्षुद्रत्वास जाऊन पोचण्याचा किंवा त्यांचें भिन्नत्व नष्ट होण्याचा जो समय येऊं लागला होता तो अगदीं टळला, परमुलखांतून येऊन ज्या ज्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत ठाणीं घातलीं होती व हिंदूस तृणवत् मानून त्यांवर निर्वास्तपणें जुद्धम चालवला होता त्या सर्वांचा वरील लोकांनीं चांगला समाचार घेतला. त्यामुळें हिंदूंची स्वतःविषयीची क्षुद्रत्वबुद्धि व त्यांविषयीं परक्यांचा तिरस्कार हीं दोन्ही तेव्हांच नाहीशी झाली. 'हिंदु' या नांवास हल्लीप्रमाणें तेव्हां जो अगदीं हलकेपणा आला होता तो जाऊन त्यास राज्यवैभवांमुळें मोठें गौरव प्राप्त झालें. असें झालें असतां आमच्या धर्मासहि पहिल्यापासून विशेष मान प्राप्त झाला हें उघडच आहे. ज्या मुसलमानी धर्मानें हल्लींच्या त्याच्या वडील भावाप्रमाणें येथील धर्माचा समूळ उच्छेद करण्याकरितां कंबर बांधली होती तोच पुढें हळू हळू त्याशीं भिन्नत्वानें राहण्यास खुषी झाला; व कोठें कोठें तर स्वतःचा परा-

भवहि त्यास मुकाट्याने सहन करावा लागला. असो; तर याप्रमाणें पर-
धर्माचा पाय मागें हटून हिंदुधर्माचें पुनः सर्वत्र संजीवन झालें. हें
होण्यास वरील कारणाखेरीज दुसरी एक मोठीच गोष्ट कारणीभूत
झाली. ती प्रस्तुत अंकाचा विषय होय.

३. वक्त्यांच्या व्याख्यानास आधारभूत जे अनेक मोठमोठे विषय
आहेत त्यांपैकीच धर्म हा एक होय. किंबहुना याचेंच प्राधान्य सर्वांवर
आहे असें हटलें असतां चालेल. कां की, ज्या देशांत वकील किंवा
बारिस्टर हे शब्द कोणास माहीत नाहींत; व राजकारणाच्या संबधाने
किंवा देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें कोणी आपलें वक्तृत्व प्रगट केलेलें कधीं
ऐकूं येत नाहीं, अशा देशांतून धर्मव्याख्यान मात्र निरनिराळ्या रूपांनीं
सतत चालू असलेलें दृष्टीस पडतें. त्यांतून सर्व राष्ट्रांच्या पूर्वस्थितीत तर
वरील प्रकार विशेषच आढळून येतो. याचें कारण उघडच आहे.
राष्ट्रांची आद्यस्थिति ह्मणजे मनुष्याच्या आद्यस्थितीसारखी होय. ह्मणजे
लहानपणीं, किंबहुना पूर्ववयांतहि, कुतूहल जसें सतत जागृत असतें,
ह्मणजे जी जी वस्तु पहावी तिची मौजच वाटून नव्या नव्या गोष्टींचा
शोध करण्याकडे मनाची साहजिक प्रवृत्ति असते; त्याप्रमाणें जें राष्ट्र
बाऱ्यावस्थेंत असतें, किंवा ती दशा संपून वरच्या स्थितीस नुकतें येऊं
लागलें असतें, त्यास सृष्टीची जी आश्चर्यमय राहाटी आज अनंतकाल
चालली आहे, व समुद्र, पर्वत, नद्या, सूर्य, चंद्र, पर्जन्य, विद्युत् इत्यादि
सहस्रावधि महाभूतांचे जे खेळ तीत चालले आहेत, ते पाहून मोठा
चमत्कार वाटतो. एखाद्या गांवढळ मनुष्यास मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत
सोडून देऊन त्याची गुप्तपणें मौज पहावयास बसलें असतां त्याचें ज्या
त्या पदार्थाविषयी जसें चोज व कौतुक दृष्टीस पडेल त्यासारखीच अज्ञान
राष्ट्रांतील लोकांची स्थिति होय. सज्ञान राष्ट्रांस पदार्थविज्ञानादि अनेक
शाखांची माहिती होऊन सृष्ट पदार्थाविषयी बरेंच यथार्थ ज्ञान झालें
असल्यामुळें त्यांची जिज्ञासा जशी तृप्त झाली असते तशी वरील लोकांची
झाली नसल्यामुळें जो जो सृष्टीतील पदार्थ पहावा त्याच्या विचारांत
त्यांची अप्रौढ बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. त्यांस कसलाच काहीं थांग

लागत नाही. पण वरील गोष्ट केवळ बाह्य सृष्टीचीच झाली. अंतःसृष्टि जी आहे—झणजे पिंडास आणि ब्रह्मांडास चाळवणारी तत्वे आणि त्यांचे व्यापार, याविषयी तर कांहीं बोलूच नये ! बाह्यसृष्टीविषयी पुष्कळ सतत विचार करून मोठमोठ्या पंडितांनी अनेक गहन शोध आजपर्यंत कांहीं तरी लावले आहेत; पण या दुसऱ्या सृष्टीतली एकहि निश्चित गोष्ट आपणांस आजपर्यंत कळली आहे असें म्हणण्यास कठिण पडेल. शरीरचालक जो आत्मा व विश्वचालक परमात्मा यांच्या स्वरूपाविषयी फार प्राचीन काळापासून मोठमोठे ज्ञाते विचार करीत आले, पण त्यांचा निश्चय म्हणून कोणत्याच गोष्टीविषयी विलकुल झाला नाही. मनुष्याची मरणोत्तर काय स्थिति होते, त्याचें जनन होतें तें तरी कसें होतें—म्हणजे चित् आणि जड यांचे घमं परस्पर एवढे भिन्न असतां त्यांचा संयोग कसा होतो,—मनुष्याची पूर्वावस्था काय असते, त्यास निर्माण करण्याचा हेतु काय, त्यास इहलोकीं जें सुखदुःख प्राप्त होतें तें कशामुखें, वगैरे शतशः गोष्टीविषयी मनुष्य अद्याप संशयजालांत जशाचा तसाच गुंतून राहिलेला आहे. असो; तर याप्रमाणें राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेत वरील दोन्ही सृष्टीविषयी मनुष्य केवळ अजाण असून त्या मानानेंच त्याची जिज्ञासाहि अतिशयित जागृत असते. त्यांतून दुसऱ्या सृष्टीविषयी ज्ञान

१. मनुष्याच्या मूल अज्ञानावस्थेंत बाह्य सृष्टीचा व्यापार त्याच्या ज्ञानसंस्कारविरहित मनावर कसा होतो, व जगाच्या नियंत्याची कल्पना त्याच्या हृदयावर कशी ठसते, हें पोप कवीच्या पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल—

Lo the poor Indian whose untutored mind
Sees God in clouds, or hears him in the wind!

प्राचीन आर्य व ग्रीक लोकांनी सृष्टीतील महाभूतांवर देवतत्वाची कल्पना करून 'मेघा' चा राजा जो इंद्र त्यास मुख्य देव कल्पिला, व त्याविषयीच्या, व इतर देवांविषयीच्या त्यांच्या व हिंदु लोकांच्या पुष्कळ कल्पनांचा मेळ बसतो, या गोष्टीची उपपत्ति वरील उक्तीवरून होते. अलीकडे कोणी महापंडितांनी 'इंद्र' म्हणजे 'ईश्वर,' 'सूर्य' म्हणजे 'ईश्वर,' 'वरुण' म्हणजे 'ईश्वर' च असो जो पांडिल्याचा कळस करून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सदरील टीपेवरून वाचकांस कळून येईल !

करून घेण्याची व तिजविषयी विचार करण्याची तर त्यास विशेषच उत्कंठा असते. कारण एक तर ती अत्यंत अगोचर आहे; आणि जिज्ञासावृत्तीचा असा नियम आहे की तिचा विषय जितका गूढ, व तिच्या तृतीस जितके विशेष आयास, तितका तिचा जोर अधिक ! दुसरे कारण असे की, या दुसऱ्या सृष्टीशी मनुष्याच्या हिताहिताचा जितका निकट संबंध आहे तितका पहिलीशी नाही; कां की, पहिलीशी जो त्याचा संबंध आहे तो केवळ नियतकालिक असून दुसरा संबंध वरच्याहून अगदी भिन्न आहे. म्हणजे या दृश्य जगाशी मनुष्याचा जो संबंध आहे तो केवळ त्याच्या जीविताच्या मर्यादेपर्यंतच शरीरांतील जीवतत्व नष्ट होऊन त्याच्या परमाणूंचा सृष्टीतील तत्त्वांशी पुनः संयोग होऊं लागला, की परस्परांचा संबंध तुटला. त्यापुढे म्हणजे मरणोत्तर जी त्यास स्थिति प्राप्त होणार ती वरच्यासारखी क्षणिक नसल्याने तिज-विषयीचा विचार त्यास वरच्यापेशां अतिशयित महत्त्वाचा आहे. असो; तर याप्रमाणे परलोकाविषयीचे विचार मनुष्याच्या मनांत येणे अगदी स्वाभाविक आहे. आणि त्यांतून ज्या राष्ट्रांस असल्या विचारांच्या गहन-त्वाचा पूर्ण अनुभव येऊन चुकला नसतो, म्हणजे असले विचार करण्यास मानवी बुद्धि किती पंगु आहे हे ज्यांस कळलें नसतें, अशांस तर त्यांचा अतिशयच हव्यास असतो. हा हव्यास पुढें अनुभवातीं जरी पुष्कळ कमी होत जातो, तरी तो अगदी नाहीसा असा मनुष्याच्या मनांतून कधीच होत नाही.

४. वर धर्माच्या संबंधानें जें सांगितलें, की त्या विषयावर विचारांची प्रवृत्ति होणे हे मनुष्यास अगदी स्वाभाविक आहे, तें आमच्या देशास तर विशेष लागू पडतें. अध्यात्म विषयावर या देशांत पूर्वीपासून जितका विचार झाला, व एकंदर लोकांच्या मनाचा तिकडे जितका पूर्ण कल आढळण्यांत येतो, तितका बहुधा पृथ्वीवरील इतर थोड्याच देशांत सांपडेल. याचें कारण काय असेल तें असो; पण कोणी ग्रंथकार वरील वृत्तीची उपपत्ति करतांना या देशांतील उष्ण हवा, जमीनीचा पिकाऊ-पणा, नदीपर्वतादिकांचे विशालत्व इत्यादि बाह्य सृष्टीवरच सर्वथा निर्वाह

करतात, ते आमच्या अल्प बुद्धीस केवळ प्रशस्त वाटत नाही. असा; पण वरील वृत्तीचा उद्भव कशांपासूनही झाला असला, तरी एवढे खरे आहे की, तिचा प्रबलपणा या देशांत कांहीं धिलक्षण आहे. प्राचीन काळाची गोष्ट तर राहू घ्याच; पण अलीकडे अजूनपर्यंतहि एतद्देशीय लोकांचा कल वरील विषयाकडे मोठाच दृष्टीस पडतो. पहा की, कवितेचे विषय इतके नानाविध असतां, व तितक्या निरनिराळ्या प्रकारांनी ती जगांतील इतर भाषांत आढळत असतां, एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडेच विशेष रीत दृष्टीस पडतो. याप्रमाणेच वक्तृत्व या शक्तीचा ओघ प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्रमाणे येथे ऐहिक विषयांकडे न वळता केवळ पारलौकिक हिताच्या साधनाकडेच वळला.

५. धर्मविषयक व्याख्यान प्राचीन काळां कसें होत असे याविषयी हल्लीं आपणांस कांहीं माहीत नाही. तसेच बंगाल, कर्नाटक वगैरे इतर प्रांती वरील प्रकार कसा चालू आहे हेहि आमच्यानें सांगवत नाही. प्रस्तुत प्रसंगीं इकडे महाराष्ट्र देशांत गेल्या शेंदोनशें वर्षांत जो एक नवा प्रकार सुरू झाला, किंवा त्यास विशेष स्वरूप प्राप्त होऊन तो मोठ्या प्रगल्भ दशेस येऊन पोचला, त्याविषयी मात्र येथे लिहितां.

६. वर कोणत्या प्रकारास अनुलक्षून लिहिलें आहे हें आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. हा प्रकार अर्थात् कथा किंवा कीर्तन या नांवानें जो अद्याप प्रसिद्ध आहे तो होय. याची प्रवृत्ति प्रसिद्ध साधु व शिवाजी महाराजांचे गुरु रामदास यांनी पाडली असें झणतात. ही गोष्ट कितपत खरी आहे हें सांगवत नाही; पण एवढें खचित की, वरील स्वामींच्या दिग्विजयी चेल्यानें सगळा हिंदुस्थान दणाणून दिल्यापासून प्रस्तुत प्रकार जरी पूर्वीपासून चालत आलेला असला तरी तेव्हांपासून त्यास विशेष तेज आलें. हिंदु धर्माचा यवनां-दिकांकडून कित्येक शतके छळ चालला होता तो मराठ्यांच्या उदयानें बंद झाला हीच गोष्ट अगोदर लहानसान आहे असें नाही. त्यांतून तद्दमी लोकांचा चोर्हीकडे पगडा झाल्यानें वरील वक्तृत्वप्रकारास

पुष्कळ उत्तेजन आलें असंल हेंहि उबडच आहे. पण मराठ्यांच्या शौर्यानें प्रस्तुत कीर्तनांस जें साह्य झालें तें असें एकपक्षीच केवळ नव्हतें; तर तें उभयपक्षां सारखेंच झालें. क्षणजे त्या लोकांच्या वीर्यावर हिंदुधर्माचा बचाव होऊन वरच्यासारख्या अनेक प्रकारांनी त्याचा पुनः उत्कर्ष जसा झाला; त्याचप्रमाणें कीर्तनादिकेंकरून त्यांच्या शिपाईगरीसहि पण साह्य झालें. खुद्द शिवाजीसच त्याच्या बापानें ठेवलेला कारभारी दादोजी कोंडदेव याच्या शिक्षणानें व आईच्या 'घरगुती' शिकवण्यानें स्वधर्माच्या रक्षणां केवढा अभिमान पडला, व आपण शककर्ता होऊन पुरातन काळीं होऊन गेलेल्या राजांप्रमाणें पुनः धर्मसंस्थापनाच करावी या कृतसंकल्पावर त्यानें साऱ्या जन्मभर केवढा प्रचंड उद्योग केला, हें सर्वास विदित आहेच. तसेंच इकड होऊन गेलेल्या संतमंडळांत प्रमुख जे रामदास व तुकाराम त्या दोघांविषयी त्यांचे ठायीं किती पूज्यत्वभाव वागत होता हेहि सर्वप्रसिद्धच आहे.^१ ग्रांट डफ यानें एक

१. शिवाजीच्या आईचे नाव जिजाबाई. हिजवर शिवाजीची अतिशय भक्ति होती. एखाद्या अवघड कामास हात घालायाचा असतां अगोदर तो मातो-
श्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिचा आशीर्वाद घेत असे.—येथील कस-
च्याच्या गणपतीचे देऊळ हिनेच बाधलें असें सांगतात.

२. रामदासास तर शिवाजीनें आपलें गुरू करून त्यांस सगळे राज्य वाहिलें
होतें, व हें सुचण्यास आपल्या पदरी ' भगवा झेंडा ' बाळगला होता, ही गोष्ट
प्रसिद्धच आहे. पण तुकारामाचा आणि त्याचा घडलेला प्रसंग सर्वास माहित
नसेल. तो हा कीं, तुकारामाची योग्यता ऐकून शिवाजीनें त्यास आपल्या
भेटीस आणण्याकरितां कारकून, घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा ल्वाजमा पाठ-
वून दिला. पण तुकारामानें तो तसाच माघारी लावून देऊन सांगितलें कीं,
' आपण रामदासाकडे जावे; मी शूद्र असल्यामुळे उपदेश देण्याचा मला अधि-
कार नाहीं. ' पुढें शिवाजी स्वतः होऊन भेटण्यास आला, आणि पुष्कळ जवा-
हीर नजराणा म्हणून त्यानें तुकारामाच्या पुढें ठेवलें. पण तितक्या रत्नांच्या
प्रकाशानेंहि त्या जन्मविरक्त योग्याचें चित्त विरघळलें नाहीं. त्यानें त्यांचा उलटा
अत्यंत तिरस्कार दाखविला असो; याच काळीं वामन पंडिताचीहि कविता-
विषयी व साधुत्वाविषयी ख्याति झाली होती; पण शिवाजीचा आणि त्यांचा
प्रसंग घडलेला काहीं ऐकण्यांत नाहीं.

ठिकाणी असेंहि लिहिलें आहे कीं, शिवाजीला कथा ऐकण्याची अतोनात गोडी असल्यामुळें त्यानें केलेले वेत त्यास पुष्कळ वेळां तहकूब ठेवावे लागत; व एके प्रसंगीं तर तुकाराम बादांच्या कीर्तनांत हा भासक्त होऊन राहिला असतां शत्रूंची एक टोळी त्यावर छापा घालण्यास आली. पण तें त्यास अगदीं आयत्या वेळेस कळून येऊन तो तेथून युक्तीनें निसटून गेला. असो; तर याप्रमाणें शिवाजीच्या हृदयांत जन्मतःच जें राजतेज स्फुरत होतें त्याचें धर्माभिमानानें विशेष उद्दीपन झालें. ही वृत्ति त्यानें आपल्या अनुयायांच्या ठायीं, किंबहुना एकंदर राष्ट्रांतहि मोठी बळकट उत्पन्न केली. तिच्यामुळेंच त्यानें रचलेला राज्यव्यूह जरी पुढें मोडून लोकदृष्ट्या अगदीं नाहींसा झाला होता, तरी जसें एखादें जोरदार झाड खची करून टाकलें असतां अधिक जोरानें मात्र फोंफावतें, त्याप्रमाणें मराठे हे पहिल्यापेक्षांहि प्रबळ होऊन त्यांनीं अवरंगजेबाची व मस्त झालेल्या मोगलांची लवकरच चांगली खबर घेतली. तर याप्रमाणें हिंदूंचा वर्म आणि त्यांची राजसत्ता यांचा परस्परांमुळें उभयतांचाहि उत्कर्ष होत गेला. मराठ्यांचा इतिहास वाचणारांनीं वरील गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. महंमदी लोकांचा इतिहास जसा वरील गोष्टीशिवाय बिलकूल समजणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचा अंमल एवढ्या थोड्या काळांत चोहोंकडे कसा पसरला व यवनांचीं मोठमोठीं राज्यें लयास कशीं गेलीं हेहि वरील धोरण ठेवल्याखेरीज चांगलें लक्षांत येणार नाहीं.

७. असो; आतां हा कीर्तनाचा प्रकार कसा सुरू झाला, व तो अधिकाधिक पूर्णत्वास कसा पावत गेला; त्यांत वस्ताद कोण कोण होऊन गेले, व त्यापासून देशास उपयोग काय झाला, याविषयीं अनुक्रमानें लिहूं. पहिल्यानें कीर्तनांची प्रवृत्ति. 'कीर्तन' शब्दाचा धात्वर्थ 'यशाची वर्णना करणें' हा होय. यावरून ध्यानांत येईलच कीं, रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणांतून ज्या कथा आहेत त्या निवेदन करून तद्द्वारा ईश्वराचे गुणानुवाद गाणें, याचें नांव कथा किंवा कीर्तन. पण या अर्थी वरील शब्द योजलेला संस्कृतांत कोठेंहि सांपडत नाहीं; त्याप्रमाणेंच

‘ कथा ’ या शब्दाचाहि मराठीतल्याप्रमाणें मूळ संस्कृतांत अर्थ नाही. ’ या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमेंकरून ‘ यशोवर्णन ’ आणि ‘ सांगणें ’ किंवा ‘ गोष्ट ’ इतकाच मूळचा आहे. असो; तेव्हां यावरून प्रस्तुत प्रकार अगदी अलीकडे सुरू झालेला आहे हें स्पष्ट दिसतें. पण एरवी पाहिलें असतांही ही प्रवृत्ति नवीन पडली असावी हें सहज समजेल. कथेचें अगदी मूळचें रूप, ह्यणजे पौराणिक कथांचें देवळांत वगैरे जमलेल्या श्रोतेमंडळींस नुसतें निरूपण करणें, हें ज्या वेळीं चालू असेल तोहि काळ अर्वाचीनच असला पाहिजे. कारण ज्या वेळेस मूळची संस्कृत भाषा सर्वास समजत असेल, तेव्हां ‘ रामायणा’दि ग्रंथ सर्वास सुबोध असल्यामुळें कथेकथ्यांची, पुराणिकांची वगैरे गरजच नश्वती हें उघड आहे. तेव्हां संस्कृत भाषा मोडकळीस येऊन तिचे प्राकृत रूपानें जेव्हां अनेक भेद झाले तेव्हां-पासून कथापुराणादिकांची रीत पडली असावी. असो; आतां या व्याख्यान-विशेषाचें मूळचें रूप कसें असेल व तें हळू हळू बदलत जाऊन सध्यांच्या स्थितीपर्यंत कसें पोचलें असेल याविषयी लिहूं.

८. प्रस्तुत धर्मव्याख्यानाचें मूळचें रूप वर सांगण्यांत आलेंच आहे की, ज्या वेळीं संस्कृत भाषा बुद्धन प्राकृत व तिच्या देशभेदेकरून

१. वरील शब्द नव्या अर्थानें योजलेले पुढील दोन श्लोकांत आढळतात—

(१) येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
 येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथनेनानुरक्ता रसज्ञा ।
 येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणकथासादरौ नैव कर्णौ
 धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां कीर्तनस्थो मृदंगः॥

(२) निद्राप्रियो यः खलु कुंभकर्णौ

हतः समीके स रघूत्तमेन ।

वैधव्यमापद्यत तस्य कांता

श्रोतुं समायाति कथां पुराणम् ॥

पण हे दोन्ही अगदी अर्वाचीन आहेत. पहिला श्रीधरस्वामीकृत ‘ वज्रवि-
 हारां ’ तील होय. हा कवि कोण हें कांहीं माहीत नाही; पण अगदी अलीक-
 ढचा असेल यांत संदेह नाही. दुसऱ्याचा कर्ता माहीत नाही; पण त्याच्या
 रचनेवरून त्याचें नवीनत्व व्यक्त होत आहे.

झालेल्या शाखा यांचाच पूर्ण प्रचार झाला तेव्हां पुराणांतील कथांचें लोकसमाजापुढें निरूपण करणें इतकाच अगदीं आरंभीचा प्रकार असावा, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळीं वरील साध्या रूपानेंच कीर्तनाची प्रवृत्ति असे. त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्वतेस आली नव्हती, चौहॉंकडे यवनी अंमल चालू असून एतद्देशीय धर्माचा लोप होत चालला होता, आणि पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांस प्रभुत्व प्राप्त झाल्यामुळें जसें अनेक कवि उदयास आले, धर्माचें उज्वल झालें, गायनादि कलांचा प्रसार झाला, तसें पूर्वी कांहीं नसल्यामुळें प्रकृत धर्मव्याख्यानास पुढें जसा रंग आला तसा त्या वेळेस बिलकूल नव्हता. तुकारामाविषयीं तर असें सांगतात कीं, त्याचीं गायनसामग्री छटलीं ह्यणजे एक काय तो टाळ; त्याखेरीज तो दुसरें कांहीं जवळ बाळगांत नसे. तसेंच कथेंत तो प्रायः आपलेच आर्षी केलेले किंवा प्रसंगवशात् तेथल्या तेथेंच केलेले अभंग ह्यणे, आणि त्यावर व्याख्यान करी. त्याला कीर्तनाचा पहिल्यापासून नाद असल्यामुळें व त्याच्या आर्षीचे महाराष्ट्रकवि जे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव आणि कबीर, सुरदास, तुळसीदास वगैरे हिंदुस्थानी कवि यांची कविता त्यानें पुष्कळ वाचली व ऐकली असल्यामुळें तो जातीचा शूद्र होता तरी त्यास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होऊन वक्तृत्वकला त्यास साध्य झाली होती. शिवाय गीता, भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादि अध्यात्मविषयक ग्रंथ त्यानें अनधिकारास्तव स्वतः जरी कदाचित् वाचले नसतील, तरी हरदासांच्या वगैरे तोंडून त्यांचें त्यास श्रवण झालें असेलच. हें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें^१. असो; तर याप्रमाणें मराठी राज्याचा

१. तुकारामाचे भगवद्गीतेवर भाषांतररूप अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते 'गीता-र्थबांधिनी' नांवाच्या कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या एका ग्रंथांत आहेत. सदरील पुस्तकांत वामनाची समश्लोकी, मोरोपंताची आर्या, कबीराचे दोहारे, ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या, आणि तुकारामाचे अभंग हे प्रत्येक श्लोकाच्या खाली दाखल केले आहेत. शिवाय प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांतून मुळात सांगितलेल्या भागवतादि ग्रंथांतील बचनें पुष्कळ भाषांतररूपानें आढळतात, जसें--

[पुढें चालू]

चोहोंकडे डंका वाजून सध्यां चालू असणारा कथेचा प्रकार सुरू होण्यापूर्वी तो वरील स्थितीस येऊन पोचला होता. म्हणजे पुराणांतील एखाद्या कथेचें आख्यान, त्यावर एखाद्या कवीच्या ओंव्या किंवा अभंग असतील तर ते, वेदान्ताचा विषय निघाला असतां ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांतील वचनें, इतक्याच काय त्या तऱ्हा त्या वेळेस असत. पण पुढें लवकरच वामनपंडितांनै संस्कृतांतील मोठमोठालीं गणवृत्तें—ज्यांस एकंदर लोक श्लोक ह्मणतात—तीं प्रचारांत आणून त्यांत निरनिराळ्या पौराणिक विषयांवर सुरस काव्यरचना केली. अमृतरायानें कटाव, चूर्णिका वगैरे नवेच छंद निर्माण करून त्यात काविता केली. शेवटीं सवाई, साकी, दिंडी, पद, हेहि संस्कृतांत नसणारे नवेच प्रकार मराठींत सुरू झाले. मोरोपंतानें आर्यावृत्तांत मोठी प्रौढ, सरस व शब्दार्थचमत्कारयुक्त कविता करून, व रघुनाथकवीनै संस्कृतांतील महाकाव्यांचा थाट मराठींत उतरून देऊन जनमनोरंजनाचें व कीर्तनास रंग आणण्याचें मोठें साहित्य करून ठवलें. आणि सरतेशेवटीं रामजोशी यांनीं सर्वजनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी छंद त्यास तमासगीरांच्या डकावरून काढून हरदासांच्या मृदंगावर आणून बीभत्स शृंगारास जो उद्दीप्त व्हावयाचा त्यास व आपल्या वाक्प्रभावांनै श्रोतृजनांच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला. अतो; तर याप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळेस ओंव्या आणि अभंग या दोन अगदीं साध्या छंदांतच जीं मराठी कविता होती तीं पुढें हळू हळू संस्कृतांतोळ जुन्या वृत्तांनीं व मराठी कवींनीं जीं कित्येक नवींच काढलीं त्यांनीं अत्यंत सुशोभित झाली. त्यांच्या योगानें कीर्तनास पहिल्यापेक्षां अतिशयित रमणीयत्व व वैचित्र्य आलें हें उघडच आहे. दुसरें असें कीं एतद्दृशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तीस बहुधा सगळ्या देशभर पुष्कळ उत्तेजन मिळत गेल्यामुळें संस्कृताचा अभ्यास

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ

॥ झुका यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

तुकारामाचा अभंग—

माझे भक्त गाती जेथे ॥ नारदा मी उभा तेथे ॥

पुष्कळ वाढला, साधारण गृहस्थांसहि थोडी बहुत काव्यव्युत्पत्ति संपादन करणे अवश्य होऊन तसा प्रघातच पडून गेला. असें झालें असतां हरदासांस अर्थातच संस्कृताचें अंग चांगलें बळकट ठेवणें जरूर पडलें. यास्तव प्राकृत कवितेचा भरणा जवळ बाळगून शिवाय पुराणें, काव्यें, चंपू, सुभाषित वगैरेचें साहित्यहि त्यांस आवश्यक झालें. यांच्याहि योगानें वरील दोन गुण जें वैचित्र्य व रमणीयत्व ते कीर्तनाच्या ठायीं वरच्याहूनहि अधिक वाढले. असो; तर या दोन गोष्टींनीं पहिल्या साध्या कीर्तनांत आणि गेल्या शंभर वर्षांत जी नवी पद्धति पडली तीत इतका फेर पडला. पण वरील दोहोंशिवाय तिसऱ्याहि एका गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ही गोष्ट कथांत तात्कालिक लौकिक वृत्तांतांस उद्देशून बोलणें व नकला करणें हें होय. हें अंग वरील दोहोंप्रमाणेंच अर्वाचीन कीर्तनास नवेंच जडलें; व यामुळें पूर्वाक्त दोन गुणांत आणखीहि अधिक भर पडली. वेदांताचा वगैरे गहन विषय सारखाच चालल्यानें श्रोत्यांस जो कंटाळा यावयाचा तो वरील गोष्टींनीं नाहींसा करण्यास वरील साहित्य चांगलें यांत संशय नाहीं; व मधून मधून असा गंमतीचा विषय निघाल्यानें एकंदर व्याख्यानास वैचित्र्यहि येतें. गेल्या शंभर दीडशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे जी धामधूम चालली होती, व त्यांत महाराष्ट्राच्या लोकांचा चोहोंकडे जयजयकार होत होता, यामुळें येथील शेंकडों विख्यात वीरांच्या व प्रसिद्ध राजकारणी पुरुषांच्या चमत्कारिक आख्यायिका सर्वांच्या तोंडीं होत्या. त्या अद्यापहि वृद्ध लोकांच्या तोंडून कांहीं कांहीं कर्नी पडतात. तर प्रस्तुत व्याख्यानास अलीकडे जें जनमनोरंजकत्व विशेषेंकरून आलें त्यास तिसरें कारण वरील आख्यायिका व लोकव्यवहारांतील विनोदात्मक गोष्टी या होत. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानप्रकार जो केवळ धर्मशील व विरक्त अशा पुरुषांसच रुचण्यासारखा मूळचा होता, तो होतां होतां लहान थोर, विरक्त रक्त, सुज्ञ अज्ञ, अशा सर्व लोकांस मनोरंजनावह झाला.

९. आतां प्रकृत गुणाच्या संबधानें महाराष्ट्र देशांत कोण कोण मोठ्या लौकिकास चढले तें लिहूं. हा लेख अर्थातच अगदीं संक्षिप्त व

अपुरता होईल. कारण एक तर आपल्यांत गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची चाल जशी असावी तशी नाही. आणि दुसरें असें की, या प्रांताचा इतिहास ज्या ग्रंथकारानें लिहिला त्यानें अवांतर प्रकारची माहिती ग्रंथविस्तारभयास्तव म्हणा, अगर न मिळाल्यामुळे म्हणा, ह्मणण्यासारखी कोणतीच दिली नाही. जेवढा संबंध आला तेवढ्यापुरती मात्र कोठें कोठें कांहीं थोडीशी दिली आहे. असो; तर आतां पुढें जें आह्मी लिहितों तें कांहीं ऐकवावरून व कांहीं कोठें कोठें जें लिहिलेलें आहे त्यावरूनच होय असें वाचकांनीं समजावें.

कीर्तनकारांत पहिला अत्यंत विख्यात म्हटला म्हणजे तुकाराम होय. या कवीच्या कथाविषयी वर लिहिण्यांत आलेच आहे की, शिवाजी राजाची त्यावर मोठी भक्ति असे. असा वक्ता आणि असा श्रोता असल्यावर कीर्तनाचा रंग काय पुसायाचा आहे ! जे प्रस्तुत कवीचे अभंग सध्यां दोन शतकें उलटून गेलीं असतांही त्याच्या देशबांधवांत लहान थोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत, ज्यांची योग्यता परधर्मी लोकांसहि वाखाणणें भाग पडतें, ते आदि उगमापासून कार्नी पडले असतां स्वधर्माभिमाना व रामदासाचा शिष्य जो वरील राज्यकर्ता तो किती तल्लीन होऊन

१. पेशवाईत व मुसलमानी राज्यांतून दररोजचा वृत्तांत लिहून ठेवणारे अकबरनवास म्हणून सरकारी कामगार असत हे पुष्कळांस माहीत असेल; व तशीच मोठमोठ्या गोष्टींची टिपणें करून ठेवण्याची चालहि मागें पुष्कळांच्या घोषर होती, हेहि खरें आहे. तरी वरील लेखांकडे आपल्या लोकांचें तादृश लक्ष होतें असें दिसत नाही. सध्यां तर अशी स्थिति आली आहे की, वाण्याच्या दुकानांतून जिनसांची जीं पुढकीं आणावीं तीं सोडून पाहतां कधीं कधीं जुनें महत्वाचे लेख किंवा शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचीं पृष्ठेहि केव्हां केव्हां आढळतात. आमच्या देशास आलेल्या भिकारपणाच व मतिमंदत्वाचें दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे.

२. माजी डायरेक्टर सर आलेक्झांडर ग्रॉटसाहंब यांनीं मुंबईच्या एज्युकेशनल रेकॉर्ड 'पत्रांत तुकारामावर एक निबंध लिहिलेला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं कित्यास माहीत असेलच. सदरील निबंधाचा प्रभाव केवढा झाला, [पुढें चालू]

जात असेल व त्याच्या शौर्याचें किती उद्दीपन होत असेल हें सहजच ध्यानांत येणारें आहे ! एके प्रसंगी तर बोवांचा संसाराच्या मिथ्यात्वाविषयीचा उपदेश शिवाजीच्या हृदयांत इतका ठसला की, त्यानें राज्य सोडून देऊन तो अगदी विरक्त झाला; तेव्हां त्याची आई जिजाबाई तुकारामाकडे जाऊन तिनें विनविल्यावरून त्यान शिवाजीस क्षत्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुनः ताळ्यावर आणला; अशी गोष्ट 'संतविजय' ग्रंथांत महिपतीनें लिहिली आहे. असो; तुकारामाच्या पुढें दुसरें नांव अमृतरायाचें. हाहि तुकारामासारखाच स्वतः कवि असून वैराग्यशील व तात्कालिक काव्यरचना करणारा हाता. वृत्तांत 'कटाव' झणून जो छंदाभेद आहे त्यांत यानेंच पहिल्यानें कविता केली. सदरील वृत्त वर्णनाच्या प्रसंगास किती उत्कृष्ट आहे व त्यांत प्रस्तुत कवीनें किती बहार करून दिली आहे, हें सर्वास माहित असेलच. हा औरंगाबादचा रहाणारा असून मूळचा मोठा संपन्न असता यानें पुढें विरक्तता धारण केली. याचा मरणकाळ 'नवनीतां' त ३० स० १७५३ असा दिला आहे. त्यावरून पेशवाईची अगदी भरभराट असतां वरील कवि ह्यातीत होता असें दिसते. नानासाहब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत अमृतराय पुण्यास आला

याविषयी मागे एके ठिकाणीं आम्हां लिहिलेंच आहे. वरील विद्वान् व रसिक साहेबानें प्रस्तुत कवीचे अभंग छापण्यास २४००० रुपये दिले, व ते अभंग दोन भाग मेळून छापून प्रसिद्ध झाले आहेत, हेहि पुष्कळांस महेश्वर असेलच. वरील निबंधांत तुकारामाच्या व एकंदर हिंदु धर्माच्या संबंधानें लिहिलेल्या कांहीं वाक्यांचा आणि गतवर्षी या महिन्याच्या अंकांत दाखल केलेल्या मेकॉलेच्या व मिशनरीच्या महावचनांचा मेळ घातला असतां मोठीच मौज दिसणार आहे ! देहूच्या वारकऱ्यांस उपदेश करणाऱ्या ख्रिस्तभक्तांनीं व मेकॉलेसारख्या लेखणबहादुरांनीं पुढील वाक्याकडे नजर पुरविली असतां त्यांचे चापत्य बरेच कमी होईल.

“ It must be hard to convince a people who have Tuka.am in their mouths of the *intrinsic moral superiority* of the Christian doctrine. ”

होता, व सरकारवाङ्मयांत त्याची एक कथा झाली, असे म्हणतात. ^१ या कवींचे कीर्तन किती रसाळ होत असेल हे त्याची कवने जी अद्याप आहेत त्यांवरून व निबंधारंभीच्या पद्यांत मोरोपंताने त्यास बृहस्पतीचा अवतार असें झटले आहे यावरून स्पष्ट दिसते. वरील आर्यंत प्रस्तुत कीर्तनकाराच्या वाणीच्या रसाचे जे वर्णन केले आहे ते कवीने स्वतःच्या अनुभवावरून लिहिल्यासारखे दिसत आहे. असो; अमृतरायाने हिंदुस्थानी भाषेतहि पुष्कळ कविता केली आहे असें म्हणतात. तिच्या योगाने व गायनाच्या साहित्याने याच्या वाणीचा रस व कीर्तनाचा रंग ही विशेषच खुलत असतील. अमृतरायाच्या पुढला असामी सोलापुरकर रामजोशीबोवा. याच्याविषयीच्या लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यावरून ही स्वारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसते. हे पहिल्याने मोठे फकड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढे मोरोपंताच्या आर्यांनी यांची मनोवृत्ति तन्मय करून, टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी की, जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीने असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढे जनांचे मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या स्वऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्याने योजला. ज्याने विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्यांचे व विलासाचे मनोवेषक वर्णन करावे, त्याचेच ठायी परमार्थाची वृत्ति इतकी दृढ व्हावी की, त्याने विषयमुखाची अनर्थावहता व असारत्व ही वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयावर ठाम उठवून घ्यावी हे सकृद्दर्शनी विरोधात्मक दिसते. आणि सामान्य प्राकृत जनांचे ठायी वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधीहि दृष्टीस पडत नाही हेहि खरे. जे एकदां विषयलंपट होऊन असले, व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तडाकार बनून राहिली, त्यास वैराग्याच्या स्थितीची कधी कल्पनाहि होत नसते. पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा. तो वर सांगितलेल्या कवीच्या सारखा असतो. अर्शा उदाहरणे आणखीहि कांहीं

१. ' नवनीता ' स जोडलेले 'कवींचे वर्णन.'

देतां येतोल. भर्तृहरिचीं तीन शतकें आमच्या वाचकांपैकीं बहुधा सर्वांस ऐकून तरी माहीत असतीलच. त्यांतील चमत्कारहि असाच आहे. जो भर्तृहरि 'शृंगारशतकां' त स्त्रियांची एवढी वाखाणणी करतो, तोच पुढें 'वैराग्यशतकां' त त्यास केवळ तुच्छ मानतो व त्यांचा तिरस्कार करतो. जगन्नाथपंडिताच्या 'भाभिनीविलासा' चीहि अशाच गोष्ट आहे. पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटल्यांत त्याच्या विरुद्ध विषय आहे. फार तर काय, पण ज्या विलासी पुरुषानें यवनीच्या पायाशीं आपलें सर्वस्व वाहिलें, त्यानेंच आपल्या नातवास 'अश्वघाटी' नामक प्रसिद्ध काव्यांत विरक्तीचा उपदेश करून भक्तिमार्ग सांगितला आहे. पण नवल काय कीं, शृंगार जसा साधला तसाच शांतरसहि वरील काव्यांत उत्कृष्ट उतरला आहे. तेव्हां या सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें कीं, कवींच्या मनांत मानवी प्रकृतीच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होऊन साऱ्याच अतिशयित प्रबळ असतात; आणि जिचा ज्या वेळेस पगडा असेल ती त्या समर्थी त्यांच्या कृतीत पुरतेपणीं उठते^१. यास दृष्टांत, कीं ज्याप्रमाणें स्वच्छ तेजस्वी हिऱ्यासमोर जो जो रंग असेल तो तो त्यांत अगदीं पूर्णपणें प्रतिबिंबित होतो !

असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें रामजोशाच्या लावण्यांत शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे, त्याप्रमाणेंच वैराग्यहि हृदयावर टळटळीत ठसण्यासारखें आहे. या कवीनें कीर्तनांत स्वकृत लावण्यांचा प्रवेश करून दिला हे मागें सांगितलेंच आहे. या गोष्टीवरून^२ व वरील लावण्यांत

१. असाच प्रकार मिल्टन कवीचीं दोन लहान काव्यें 'एक आलेप्रो' आणि 'इल पेन सरसेसो' नांवांची आहेत त्यांमध्ये आहे. एक वाचलें असतां रंगेल आणि दुसरें वाचलें असतां उदासपणा अशा दोन वृत्ति अनुक्रमें करून मनांत उभ्या रहातात !

२. कीर्तनांत लावण्या ह्याण्याबद्दल अद्यापहि लोकांचा प्रह अगदीं कमी झाला नाही. मागें सुमारे दहा वर्षांपूर्वीं पन्हाळकर म्हणून एक नामांकित इरदास येथें आले होते. त्यांचे कीर्तन वरील कारणास्तव पुष्कळ असमंजस व

[पुढें चालू]

त्याने याशिकांवर, धर्माचें दंभ माजविणारांवर, वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अंगाचा धीटपणा, उद्दामपणा व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात. प्रस्तुत स्वरचित कवनें तो जेव्हां कथेंत झणत असेल तेव्हां सामाजिकांच्या मनावर त्यांचा प्रभाव कांहीं विलक्षण होत असेल यांत संदेह नाही ! शिवाय तो चतुर वक्ता असल्यामुळे त्याची त्या वेळच्या कीर्तनकारांत मोठीच कीर्ति असेल असे अनुमान होतें. या कीर्तनाच्या संबंधे प्रस्तुत कवीविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात की, एका सावकाराचें त्याजकडे पांच सहा हजारांचें येणें असतां तें त्यानें एका कीर्तनाची कबुलियत करून घेऊन सोडून दिलें. त्याप्रमाणेंच त्याजवर ब्राह्मणांनीं बहिष्कार घातला असतां शंकराचार्यांनीं खुद्द आपण होऊन त्यांस पंक्तिपावन करून घेतलें, वगैरे पुष्कळ चमत्कारिक आख्यायिका याविषयीं लोकांच्या सांगण्यांत आहेत.

रामजोशाच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषकरून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत. एक संगमनेरास रहाणारा अनंतफंदी, आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यांपैकीं दुसऱ्या-विषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागे एका अंकांत सांगितल्या आहेत. ग्रांट डफ साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेंसें वृत्त टीपतें लिहिलें आहे तीवरून असें समजतें की, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ कवनेंहि केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली केली आहे. या शिफारशीप्रमाणें आजपर्यंत कांहीं झाल्याचें कोठें समजण्यांत नाही; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणलें असतां त्यांतील टीपेकडे कोणी विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें आश्चर्यहि वाटावयास

अरसिक लोकांस अप्रशस्त वाटे. वरील गोसाव्याजवळ इतर मराठी कवी-सारख्या रामजोशाच्या लावण्यांचा पुष्कळ भ्रण होता आणि त्या म्हणण्याची त्यांची रीत फारच बहारदार असे. मराठी कवितेची माहिती करून घेऊन तिचा आस्वाद ज्यांस घेणें असेल त्यांनीं वरच्यासारखे प्रसंग कधीं दवडूं नयेत.

नको ! असो; वरील शिफारस आम्ही आमच्या वाचकांसहि वरील दोषां कर्तिनकाराच्या संबंधानें करतां. ती वरच्यासारखी फुकट न जावो म्हणजे झालें.^१

१०. येथवर कर्तिनाच्या स्वरूपाचें वगैरे कथन करून त्या गुणांत प्रख्यातांस आलेल्या मनुष्यांचें कांहीं वर्णन केलें. आतां सरतेशेवटीं या व्याख्यानविशेषापासून एकंदर राष्ट्राच्या व भाषेच्या संबंधानें कोणती कार्ये उद्भवलीं याविषयी विचार करूं. मराठ्यांच्या शौर्याचें उद्दीपन करण्यास व हिंदुधर्माचें उज्जीवन करून त्याचा प्रसार करण्यास प्रस्तुत कथांचा किती उपयोग झाला हें एक वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय ज्या कार्त्ती सध्यांप्रमाणें चोहोंकडे शाळाशिक्षणाचा क्रम चालू नव्हतां, व ग्रंथवाचनाच्या आतांप्रमाणें सोयी नसल्यामुळें व्यवहारचातुर्प, रसिकता, बहुश्रुतपणा वगैरे संपादन करण्यास कोणताच मार्ग नव्हता, अशा वेळेस कर्तिनाचा उपयोग वरील संबंधानें मोठाच समजला पाहिजे. हें एक झालें. आतां मराठी भाषेस कथेच्या प्रवृत्तीपासून कोणकोणते फायदे झाले ते पहा. एक तर महाराष्ट्र भाषेंतील कविता कर्तिनामुळें वाचली गेली; ही प्रवृत्ति नसती तर ती सफाई बुडण्याचाच रंग होता. कारण हल्लीप्रमाणें त्या वेळेस छापण्याची सोय नसल्यामुळें पैसा खर्च करून किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याचा आश्रय मिळवूनहि ग्रंथाचा अगोदर नुसता प्रसार होण्याची सुदां सोय नसे. जें काव्य किंवा जो ग्रंथ खरोखरीच

१. दोषांचोहि कवनें प्रयत्न केला असतां, मिळण्यासारखां आहेत. तीं छापून प्रसिद्ध केलीं असतां तीं संग्रहास ठेवूं इच्छिणां पुष्कळ लोक सापडतील असें वाटतें. मौलस्वर्थच्या कोशांत 'मुरकुंडी' या शब्दाची व्याख्या करतांना 'अनंतफंदीच्या कथेवर हजारां माणसांच्या मुरकुंड्या पडतात' असें उदाहरण दिलें आहे. त्यावरून त्या कार्त्ती [सुमारें १८३०] फंदीच्या कथेची केवढी कीर्ति आलेलें हे दिसून येतें ! हा कवीहि रामजोशासारखाच मोठा फर्दिंग होता असें म्हणतात, यानें बाजीरावाच्या शेवटच्या गर्दीचें मोठें मौजेचें वर्णन केलें आहे; आणि बाजीरावाविषयीं भर कथेंत वगैरे बोलावयास तो अगदीं वचकत नसे असें सांगतात.

बोध्यतेचा असून लोकप्रिय हेईल तोच उतरून घेऊन पदरी बाळगण्याची लोक आस्था घरीत, अशी त्या वेळची स्थिति होती. तेव्हां अशा रीतीने मराठी कवींची काव्ये किती वेळ तगली असती ? पण कीर्तनकारांस त्यांचे अगत्यच पडल्यामुळे, व जितका मोठा भरणा असेल तितका त्यांस उपयोगी असल्यामुळे त्यांस वरील कवितेचा संग्रह करावाच लागला. मग त्यांच्या तोंडून प्रस्तुत कवींची उत्कृष्ट पद्ये सर्वांच्या कानी पडल्यामुळे लोकांत त्यांचा प्रसार होऊन श्रीमान् व रसिक गृहस्थांस लेखकांकडून सगळे ग्रंथचें ग्रंथ उतरवून जवळ संग्रहास ठेवण्याची इच्छा झाली. असो; तर याप्रमाणे कवींच्या वित्ताचे संरक्षक हरदास हे झाले, पण इतकेच नव्हे, या लोकांनी जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचे जसे रक्षण केले तसेच पण पुढच्याचे पोषण करणारेहि हेच झाले. गेल्या शंभर दोनशे वर्षांत जे वामन अमृतराय, मोरोपंत, रघुनाथपंडित इत्यादि कवि होऊन गेले त्यांच्या कृतींचा चोहोंकडे आदर होण्यास व प्रसार होण्यास वरील पुरस्कर्त्यांशिवाय दुसरे कोणतेहि साधन नव्हते. यांच्या व्याख्यानांच्या द्वारानेच ते लोकांच्या हृदयांत शिरून तेथे अढळपद पावते झाले. मोरोपंताच्या आर्यास लोकप्रतिपात्र करण्यास^१ रामजोशीच कारणभूत झाला ही गोष्ट तर सर्वांस माहीत आहेच. असेच इतर सर्व कवींचेहि कोणी कोणी विशेष चहाते होऊन त्यांच्या पारिश्रमाने त्या कवींच्या कीर्तीचा प्रसार झाला असेल यांत संशय नाही. असो; तर महाराष्ट्रांत जी आजपर्यंत कविता झाली तिचे रक्षण व प्रसार केल्यामुळे कीर्तनकर्त्यांचा मराठी भाषेत्र मांठाच उपकार झाला. दुसरे असे की, हरदासास मागे सांगितल्याप्रमाणे संस्कृताचे अध्ययन करणे भाग

१. या कवींच्या वृत्तीचा पालट मोरोपंताच्या कवितेने केला. याविषयी मागे लिहिलेच आहे. कवींचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतांशी आहे. याच अर्थास अनुलक्षून वरील दोघानिषयी कोणी आर्या केली आहे.

जैशी जनके दिधली सच्चिदधन राम जो सिता त्याला ।

तैशी दिधालि मयूरे स्वार्या ती रामजोसितात्याला ॥

पडल्यामुळे व कथेत मोठे प्रौढ शब्द योजावे लागल्यामुळे एतद्देशीय भाषेत संस्कृत शब्दांची पुष्कळ भर पडून तीस प्रगल्भता व वैविध्य ही प्राप्त झाली. तसेंच हिंदुस्थानी, फारशी वगैरे शब्दहि मराठी^१ व हिंदुस्थानी कवींनी केलेली त्या भाषेतील कविता कथेत निघाल्यामुळे देश-भाषेत सामील झाले. तर याप्रमाणे प्रस्तुत व्याख्यानाचे योगाने महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस साहाय्य झाले. हा त्यापासून झालेला दुसरा नफा. याखेरीज ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकृत प्रसंगी निघाल्याने व नकला, विनोद यांचाहि कथेत समावेश असल्याने इतिहासाची माहिती एकंदर लोकांस सहज रीतीने झाल्यासारखी होऊन विनोदात्मक भाषेचीहि सरणी आमच्या भाषेत क्रमाक्रमाने पडत गेली, अशा आणखीहि कांहीं गोष्टी सांगता येतील. तर याप्रमाणे एकंदरीत या संप्रदायापासून एकंदर राष्ट्रास व देशभाषेस पुष्कळ उपयोग घडला यांत संदेह नाही.

केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोऽवलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥^२

नीतिशतक-

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) वक्त्याचे गुण. (३) मनाचा शुद्धपणा. (४) विद्वत्त्व. (५) इतर गुण. (६) वक्तृत्वापासून उपयोग.

१. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचे विभाग झाले. आतां शेवटल्याविषयी

१. अमृतरायाने हिंदुस्थानी भाषेत कविता केली आहे हे मागे सांगितलेच आहे. तशीच तुकारामानेहि कांहीं केली आहे. ती मुंबईस नुकल्या छापलेल्या आधुत्तांत घातली आहे.

२. "पुरुषास शोभा जी येते ती बाहुभूषणांनी, चंद्रासारख्या तेजस्वी हारांनी, स्नानाने, गंधादिविलेपनाने, फुलांनी, किंवा केशसंस्काराने येत नाही; तर एका संस्कारयुक्त वाणीनेच मनुष्य शोभा पावतो ! कां की वरील सर्व भूषणे अल्पकालिक असून वाणीचे भूषण मात्र सतत रहाणारे होय."

विचार करूं. यांतील विषय, वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गुण कोणते, व प्रस्तुत कलेपासून उपयोग काय, वगैरे होय.

२. आतां पहिल्यानें वक्त्याचे गुण. हे गुण ह्याटले ह्यणजे मागे कवीचे कित्येक अंगभूत गुण जसे सांगितले तशांसारखे वक्त्याच्या अंगां जे जन्मसिद्धच असले पाहिजेत ते होत. हे एकदां चांगले समजलें असतां कोणाहि मनुष्यास कितपतसे वक्तृत्व करता येईल याचा तेव्हांच अजमास काढतां येत जाईल.

३. वरील गुणांत पहिला ह्याटला असतां मनाचा शुद्धपणा म्हणजे जें बोलणें तें केवळ मनापासून व मनाची पूर्ण खात्री होऊन बोलणें हें होय. पूर्वी वरील गुण कवीस किती आवश्यक होय, व स्वानुभवावांचून केलेलीं वर्णनें किती नीरस व अप्रयोजक उतरतात हें बरेंच सविस्तर सांगितलें आहे. तेंच प्रस्तुत कलेसहि लागू पडतें. कारण कवि व वक्ता या दोघांचाहि उद्देश हृदयवृत्तीस क्षोभ उत्पन्न करायाचा असल्यामुळे त्यांचे गुण पुष्कळ अंशी एकमेकांशी भिळतात. दोघांत मोठा भेद इतकाच आहे की, वक्त्यास तर्कशास्त्राचाहि जसा अवश्य प्रयोग करावा लागतो तसा कवीस लागत नाही. चित्ताचें रंजन होऊन अंतःकरणांत रसाविर्भाव झाला ह्यणजे झालें कवीचें काम; मग त्यानें वर्णिलेल्या गोष्टी निवळ खोठ्या असल्या, व केलेलें प्रतिपादन अगदीं चुकलेलें असलें तरी कांहीं हरकत नाही. पण वक्त्यास दोन्हीहि सांभाळावी लागतात. नुसतें मनोरंजन झालें, व हृदयास मोठा द्रव येऊन डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालल्या, तर तेवढ्यानेंच वक्त्याचें कार्य झालें असें नाही, जे बुद्धीचे कोते असतील व युक्तिशून्य असतील त्यांस वरच्यासारखीं भाषणें यथार्थ वाटतील खरी; पण सदसद्विवेचनानें ज्यांच्या बुद्धीस रक्षता व प्रखरत्व हीं आलीं असतील त्यांस वरील प्रकार मुळींच मान्य न होऊन त्यांस तो उलटा तिरस्कारास्पद व उपहास्यहि वाटेल. असो; तर कवीत व वक्त्यांत हा विशेष आहे. तरी ज्या पक्षी वक्तृत्वाचा मुख्य भाग श्रोत्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेणें हाच होय, त्या पक्षी वरील स्वानुभव कवीस जसा अवश्य होय तसाच

तो वक्त्यासहि होय. पण तो पूर्णपणे होणें हैं वरील शुद्धतेखेरीज संभवत नाही. कालिदासानें झटलें आहे,

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे ।
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

“ मळानें ज्याचा स्वच्छपणा नाहीसा झाला आहे अशा आरशाच्या भिंगावर छाया नीट उठत नाही, पण तेंच शुद्ध ह्यणजे निर्मळ असेल तर तिचा प्रवेश आंत सहज होतो. ” तर हीच गोष्ट मनुष्याच्या मनासहि लागते. ज्याच्या मनावर दंभ, स्वार्थबुद्धि, वगैरे दुर्विकारांचें पटल सांचलें नसेल त्याच्याच डायी कोणतीहि थार मनोवृत्ति यथास्थित प्रतिबिंबित होईल. आणि तसें झालें असतां प्रकाशकिरणांच्या धर्माप्रमाणें तिचें परावर्तनहि तसेंच निर्मळ पडेल !

वर सांगितलेल्या गोष्टीचा प्रत्यय आजपर्यंत मोठ्या प्रख्यातीस चढलेल्या सर्व वक्त्यांच्या चरित्रावरून येईल. पहिल्यानें डिमास्थेनीस ध्या. या वक्त्याची स्वदेशप्रीति केवढी बलवत्तर होती हैं त्याच्या मार्गे सांगितलेल्या वृत्तांतावरून व त्याचा अंत कसा झाला यावरून स्पष्ट दिसून येते. ज्या फिलिप राजावर तो एवढा भडिमार करून सगळ्या ग्रीस देशाचें सतत प्रोत्साहन करित होता त्याजपासून इतर कांहीं वक्त्यांप्रमाणें जर तो लांच घेता व त्याचा लाचार होऊन बसता, तर त्याच्या वक्तृत्वास कोणी विचारतांना, व तें अशा कडाक्याचेंहि होतें ना. तसेंच त्या वक्तृत्वापासून जें मोठें कार्य निष्पन्न झालें कीं, त्याचे सगळे देशबांधव एकवट होऊन त्यांनीं मासिडनच्या राजाशी शेवटला समर-प्रसंग केला, त्याची तर एरवीं वार्ताहि नको होती. दुसरें उदाहरण सिसरोचें. याच्याहि वेळीं रोम शहराची स्थिति डिमास्थेनीसच्या वेळेच्या सारखीच झाली होती. ग्रीक लोकांचें पूर्वीचें शौर्य व देशप्रीति हीं नष्ट होत जाऊन फिलिप राजास सगळा देश जसा सहज पादाकांत करून टाकतां आला, त्याचप्रमाणें रोमन लोकांचेंहि पिन्हुस, हानिबल यांच्या वेळेचें मान, सिसरोच्या वेळेस अगदीं पालटून गेलें होतें. बुद्धीच्या व तरवारीच्या जोरानें जो सर्वास डोईजड होईल त्यास सगळें राज्य आपल्या

कवजांत आणण्यास फारसा प्रयत्न नको होता. ही गोष्ट सीजर यानें बहुतेक साध्य केलीच होती हें सर्वास माहीत असेलच. असो; तर याप्रमाणें वरील वक्त्याच्या काळीं रोमन लोकांचें पूर्वीचें सत्त्व अगदीं निघून गेलें होतें. अपार संपत्तीपासून होणारे वाईट परिणाम जें बलहीनत्व व दुराचारप्रीति यांचा त्या काळीं जिकडे तिकडे पुष्कळ प्रादुर्भाव झाला होता. अशा वेळीं हि ' मागेंत तुळस ' या ह्याणीप्रमाणें कोणी कोणी सज्जन व थोर मनुष्य विरलतेनें आढळतातच. अशांपैकींच त्या वेळेस सिसरो हा होता. चोहोंकडे व विशेषतः श्रीमंत लोकांच्या घरोघर नाना तऱ्हेचे दुराचार माजले असतां, व पूर्वीच्या रोमन लोकांचे सर्व सद्गुण नष्ट होत चालले असतां, सिसरोचे ठायीं मात्र पूर्वीच्या लोकांप्रमाणें स्वदेशप्रीति, सदाचरण, धर्मनिष्ठा हे गुण वसत होते. तर तात्पर्य काय कीं, वरील गुणांनीं प्रस्तुत वक्त्याचें मन अत्यंत शुद्ध राहिलें असल्यामुळेच त्यानें वेरिस, क्याटिलैन, आंटनी, यांवर जो तडाका उडविला तो उडाला. आपला मतलब साधण्याकरतां किंवा प्रतिष्ठा मिळविण्याकरतां जर तो सभाप्रस्थानीं उभा राहून पांडित्य करता, तर सला, सीजर अशांसहि जो त्याचा धाक वाटे व क्याटिलैन, आंटनी अशा सारख्यांम त्यानें जें पळवून लाविले, तें कधींहि झालें नसतें. तिसरें उदाहरण इंग्लंडांतील वक्त्यांचे. या वक्तृवर्गांत प्रमुख जो वर्क त्याविषयीं मागें अठराव्या अंकात बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यावरून आपल्या देशाशीं त्याचा बिलकूल संबंध नसतां केवळ भूतदयेनें व अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें त्यानें इकडची अतोनात माहिती मिळविली, सात वर्षे हेस्टिंग्स याचा पार्लमेंट सभेंत सारखा पिच्छा पुरविला, व सात हजार कोस दूर असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा स्वतःच वकील बनून त्यांच्या तर्फेनें पहिल्या गवर्नर जनरलास आरोपी ठरवून पार्लमेंटांतील पिंजऱ्यांत उभा केला, या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या मनाचा थोरपणा व शुद्धपणा स्पष्ट दिसून येतो. हेस्टिंग्स याजवर त्याने सात वर्षे सारखा जो गहजब उडवून दिली याचें कारण त्याची पूर्वीची कांहीं चुरस होती ती होय, असें जें कित्येक ह्याणत असत त्याचें मेकळानें आपल्या निबंधांत खंडन करून

टाकलें आहे, व असें दर्शविलें आहे कीं, प्रस्तुत वक्त्यानें हेस्टिंग्जदर जो एवढा विभु रचला तो केवळ त्याच्या राक्षसी कृत्यांचा त्यास अतोनात संताप येऊन गेल्यामुळेच होय^१. असो; तर वर जो वक्तृत्वास अत्यंत आवश्यक म्हणून गुण सांगितला तो या तिसऱ्या महावक्त्याच्या ठायींहि अगदीं परिपूर्ण होता. त्याच्या योगानेंच त्या सगळ्या प्रकरणास अतिशय शोभा येऊन तो प्रसंग एकंदर जगाच्या चिरकाळ ध्यानांत रहाण्यासारखा झाला आहे. वरील गुणानें बर्कच्या वक्तृत्वाचें तेज किती वाढलें व त्याच्या प्रतिपक्षांस तें केवढें दुःसह झालें याचा दाखला आह्मांपाशीं एक फार पसंत आहे. तो दुसऱ्या तिसऱ्याचा नव्हे; तर खुद्द खाशा स्वारीचाच आहे. हिंदुस्थानचे पहिले अधिपति एक गुडघा टेंकून पार्लमेंटच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां उभे राहिले, व पहिल्यानें बर्क यानें फिर्यादीचीं कलमें वाचून व एकंदर मोकदम्याचें स्वरूप सर्वांच्या लक्षांत आणून देऊन मुख्य आरोपीवर जेव्हां भडिमार चालविला, तेव्हां त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती त्यानें येणेंप्रमाणें लिहून ठेविली आहे. तो म्हणतो, “ त्या वेळेस एक अर्धा तासभर मी केवळ आश्चर्यस्तब्ध होत्साता वक्त्याकडे पहात होती; आणि त्याचे शब्द माझ्या हृदयास इतके टोचले कीं, कांहीं वेळपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर माझ्यासारखा दुष्ट कोणी मनुष्य नसेल असें मला वाटत होतें ! ”

असो; बर्कच्या खालोखालचे मोठे नामांकित वक्ते जे दोघे पिट व फॉक्स वगैरे दुसरे कित्येक वक्ते, त्यांचीहि अशीच गोष्ट होय. पहिला

१. प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाचा मेकॅलेचा लेख फार उत्कृष्ट आहे म्हणून मागें एके ठिकाणी सांगितलेंच आहे. तो वरील वक्त्याची योग्यता चांगली ध्यानांत येण्याकरितां समग्र वाचण्याविषयी आम्ही येथें आमच्या वाचकांस पुनः शिफारस करतो. वॉरन हेस्टिंग्स याच्या एकंदर वर्तणुकीविषयी व प्रस्तुत ग्रंथकाराचे गोड गोड व लडिवाळपणाचे लेख कोणत्याहि सत्यपक्षपाती व न्याया-भिमानी मनुष्यास, व त्यांतून एतद्देशीय वाचकांस तर, बिलकूल पसंत पडणार नाहींत हें खरें; तरी वरील निबंध मोठ्या सफाईनें लिहिला असल्यामुळे व वरच्या सारखीं उत्कृष्ट स्थळें त्यांत असल्यामुळे इकडील लोकांनीं तो विशेषे-करून वाचण्यासारखा आहे.

पिट ऊर्फ लार्ड ब्याथम याचें उदाहरण तर वरील सिद्धांताचा प्रत्यय दाखविणारें व त्याचें दृढीकरण करणारें मोठेंच उत्कृष्ट आहे. हा जेव्हां 'हौस आफ कामन्स' (मध्यम प्रतीच्या लोकांची सभा) हीत पहिल्यानें बोलूं लागला, त्या वेळेस राजाचे दिवाण सर राबर्ट वॉलपोल हे सगळा राष्यकारभार आपण हाकीत होते. वरील सभा केवळ नांवाला मात्र असून वॉलपोल जी करील ती पूर्वदिशा असा प्रकार होता. राजाचा खजिना स्वाधीन असल्यामुळे लोकांच्या तर्फेनें जो भांडायला उठेल त्याची मूठ गच्च भरून दिवाण साहेबांनीं त्यास खाली बसवून टाकावें. या श्लाघ्य कृत्यांत त्यांस इतकें यश आलें कीं, ' प्रत्येक मनुष्याची ज्याची त्याला किंमत आहे ' अशी त्यांनीं एक ह्मणच करून टाकिली. ती यांच्या नांवावर अद्याप चालत आहे. असो; पण सरशेवटीं वरील प्रख्यात वक्ता मात्र त्यांस मोठा वस्ताद भेटला. त्यावर त्यांचे कुटिल प्रयोग सर्व व्यर्थ होऊन त्यांस आपली आवडती ह्मण माधारी घ्यावी लागली. पिट हा त्या वेळेस वयानें लहान होता, पण वरील अमूल्य गुणास्तव त्याचें वजन चोहोंकडे एकदम असें बसून गेलें, व त्याच्या सरस्वतीच्या ओघास त्याच्या योगानें अशी उद्दामता प्राप्त झाली कीं, वरील दिवाणाचें तेज या नव्या वक्त्यापुढें लोपत चाललें. सरशेवटीं त्यास आपल्या हुद्यथाचा राजीनामा देणें भाग पडून सगळें राजतंत्र पिट याच्या हातीं आलें. तें त्यानें कांहीं वर्षे मोठ्या दक्षतेनें सांभाळून आपल्या नांवाचा सगळ्या जगभर जयजयकार करून सोडला. आणि त्याच वेळेपासून कामन्स लोकांच्या समेचे जें राष्यांत वजन आहे तें बसलें.

१. 'Every man has his own price.' या म्हणीवरून खरा प्रामाणिकपणा म्हणून जगांत मुळीच नाहीं, अशी वरील प्रधानाची समजूत होती हें स्पष्ट दिसतें. हें अर्थातच सर्वांशीं खरें नाहीं. असें ह्मणणें ह्मणजे एकंदर मनुष्यजातीची अब्रू घेणें होय. असो; 'हितोपदेशां' त अशाच अर्थाची पण निराळ्या अभिप्रायानें केलेली एक उक्ति आहे—

पंचभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।

कोऽपि लक्षैः कृती कोपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥

असो; तर याचप्रमाणे मनाचें शुद्धत्व हा वक्त्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकी पहिला होय. जें श्रोत्यांस सांगावयाचें तें वक्त्यास पूर्णपणे भासून त्यानें अंतःकरणाच्या केवळ कळवळ्यानें जर प्रगट केले नसेल, तर तें ऐकणारांच्या हृदयास विशेष ह्मणण्यासारखा विकार करील हें मुळांच संभवत नाही. त्यानें ओढून ताणून आणलेल्या आवेशास कांहीं अतःश लोक कदाचित् भुलून जाऊन फसतील; पण खऱ्या मार्मिक श्रोत्यांस केवळ लटपटपंची केल्यानें लेशमात्रहिं द्रव येणार नाही. यास्तव 'पुराणांतील वांगी पुराणांत' असा कपटभाव मनांत धरून जो वक्तृत्व करील त्यानें तें न केलेलें बरें; कारण तज्ञानें त्याचे श्रम तरी वांचतल. आपल्या भाषेत एक उत्कृष्ट ह्मण आहे, की 'जाळावांचून कढ नाही; आणि मायेवांचून रड नाही.' तर या लहानशा वाक्यांत येथवर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा थोडक्यांत समावेश होतो.

४. वक्त्याच्या अंगी अवश्य पाहिजे असा दुसरा गुण विद्वत्त्व होय, म्हणजे ज्याविषयी बोलावयाचें त्याविषयीची पूर्ण माहिती असून साधक बाधक प्रमाणें त्यास सारी अवगत पाहिजेत. शिवाय अनेक ग्रंथांच्या अवलोकनानें जें बहुश्रुतत्व अंगी येतें तेंहि त्यास अनुकूल पाहिजे. अशी सर्व सामग्री असली म्हणजे ज्या विषयावर बोलावयाचें त्याचें त्यास परिपूर्णतेनें उद्घाटन करतां येऊन श्रोत्यांचें मन संशयमुक्त होतें, व केलेलें भाषण त्यांच्या हृदयावर पूर्णपणे ठसतें. वर सांगितलेले तिन्ही वक्ते याप्रमाणेंच मोठे विद्वान् होते, व त्यांच्या कोटिक्रमापुढें कोणाचाहि टिकाव निघत नसे. वरील गुण मुख्यत्वेकरून वकीलांच्या अंगी अवश्य पाहिजेत. सितरो तर मुळचा वकीलच होता; व बर्कनें हि पार्लमेंटांत आमच्या देशाची एक पैहि फी न घेतां वकीलीच केली; आणि काळ्या गोऱ्या लोकांचा मोकदमा चालला असतां जसे अद्याप फैसले झालेले दृष्टीस पडतात तसाच वरील महाप्रसंगीहि एवढें अवडंबर रचलें असतां हि झाला. असो; या ठिकाणीं विख्यात तत्त्वज्ञ जो सर फ्रयान्सिस बेकन त्याच्या वकीलीविषयी प्रसिद्ध कवि बेन जॉनसन यानें लिहिलेला एक उत्कृष्टचुटका सरतेशेवटीं देतो. हा कवि महाविख्यात जो शेक्सपीयर त्याचा जिवलग मित्र होता, व

त्याच्याप्रमाणे याचीहि कीर्ति त्याच्या नाटकांवरच आजपर्यंत चालत आली आहे. हा बेकन याच्याहून पुष्कळ वडील होता; तरी त्याच्या कीर्तीचा व वैभवाचा त्यास तिळमात्रहि मत्सर न वाटतां त्यानें बेकनच्या स्तुतिपर पुष्कळ मजकूर लिहून ठेवला; तो अद्याप प्रसिद्धच आहे. बेकनच्या वक्तृत्वाविषयी तो येणेंप्रमाणें लिहितो—“ माझ्या वेळीं एक उत्कृष्ट वक्ता चोहोंकडे गाजत होता. त्याचें भाषण मोठें प्रौढ असें. ज्या वेळेस तो विनोद करी त्याखेरीज करून त्याचें भाषण नेहमीं अतिशय गंभीरतेचें असें. त्याच्या सारखा येतावेतानें, युक्तीस धरून, व अर्थगंभीर्यानें बोलणारा माझ्या पदाण्यांत दुसरा कोणी आला नाहीं; त्याच्या बोलण्यांत वायफळ असा एक शब्द किंवा एक अक्षरहि नसे. ज्या त्या शब्दास त्याचीच अशी कांहींना कांहीं तरी खुषी असायाचीच. त्याच्या श्रोत्यांतून एखाद्यानें जर क्षणभर एकांकडे पाहिलें किंवा कोणाला खोकला आला, तर तितक्यांतहि कांहीं गहन अर्थाचे शब्द निघून जाऊन त्यांची त्यास इळइळ वाटावी. तो बोलायला उठला कीं सर्वांनीं स्तब्ध होऊन त्याच्या बोलण्याकडे एकाग्र चित्त द्यावें; आणि न्यायाधीशांचे रागद्वेष केवळ त्याच्या स्वार्थीन असत. त्यांच्या सान्या मनोवृत्ति या वक्त्याच्या जशा काय मुडीत होत्या. सान्या श्रोत्यांस असा नेहमीं धाक वाटे कीं, हा इतक्यांतच आटपतो कीं काय !” असो; तर ही गहनार्थता व युक्तिमत्व पुरतेपणीं साधण्यास वक्त्याची बुद्धि कुशाग्र व विशाल असून तिच्या योगानें त्यानें मोठी विद्वत्ता संपादन करून ठेवलेली असली पाहिजे.

५. वरच्या खेरीज सहृदयत्व, तार्किकता, विषय जुळण्याची शैली, अर्थविशदत्व, बगैरे जे कित्येक गुण उत्तम वक्त्याचे ठार्या अवश्य असले पाहिजेत त्याविषयी येथें आणखी सविस्तर लिहीत नाहीं; कां कीं, वर सांगितलेल्या दोन्ही गुणांत त्याचा बराच समावेश होतो. व त्यांचें स्वरूप उत्तम भाषणांकडे नीट लक्ष पुरविलें असतां सर्वांच्या तेव्हांच ध्यानांत

१. प्रस्तुत विषयाच्या आरंभी जें संस्कृत पद्य घातलें आहे, त्यांतिल पुष्कळ अर्थ वरच्या वर्णनाशीं सो आत्रा चमत्कारिक गीर्णें जसतो ।

येणारें आहे. शिवाय समग्र विषयाचें श्रोत्यांस सुखानें ग्रहण करतां येई अशी त्याची रचना कशी करावी, व त्यावर केलेलें प्रतिपादन सर्वास सुबोध होण्यास काय करावें याविषयी नियम सांगणें कठिण आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात कीं, त्या चांगल्या करतां येणें हें केवळ अनुकरण-साध्य मात्र असतें; त्यांविषयी नियम हाटले ह्याणजे करतांहि येत नाहींत, व केले तर ते सर्वव्यापक होत नसल्यामुळें त्यांपासून तादृश उपयोगहि होत नाहीं. तर अशा प्रकारच्याच वरील दोन गोष्टी होत. यास्तव ज्या कोणास त्या शिकणें असतील त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन काळाच्या महावक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचावीं व त्यांवर मनन करावें एवढाच काय तो चांगलासा उपाय आहे.

६. याप्रमाणें वक्त्याच्या अंगीं स्वभावतःच जे गुण असले पाहिजेत त्यांचें निरूपण झालें. आतां सरते शेवटीं या कलेपासून उपयोग काय याविषयी लिहून प्रस्तुत विषय भाटपतीं. हा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. एक व्यक्तिदृष्ट्या व दुसरा लोकदृष्ट्या. व्यक्तिदृष्ट्या प्रस्तुत कलेचा उपयोग उघडच आहे कीं, ती ज्याजपाशीं वसत असते तो सर्वास प्रिय व सन्मानार्ह होतो. अशा मनुष्याचा सहवास करण्याविषयी लोक नेहमीं उत्सुक असतात, व आपल्या भाषणाच्या मोहनीनें तो सर्वांचें चित्त आपणास वश करून घेतो. शिवाय हा गुण प्रस्तुत अंकाच्या आरंभी घातलेल्या पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें त्यास मोठा अलंकारहि होतो. हा सहज अलंकार त्यास श्रमाशिवाय व निर्भयपणें धारण करतां येऊन यावजन्म त्यास शोभादायक होतो. पण इतकेंच नव्हे. एखाद्या शूर सरदारस त्याच्या कमरेस लटकलेली तरवार जशी केवळ शोभाच देते असें नाहीं, तर त्याच्या सामर्थ्याची ती निशाणी असून तिची लकाकी शत्रूंच्या काळजास थरारवीत असते, त्याचप्रमाणें वाक्शस्त्राचें तीव्रत्वहि प्रतिपक्षि-जनास अत्यंत भयावह असतें. मिलिटसानें सॉक्रेटीसावर द्वेषबुद्धीनें कारस्थान रचून न्यायसभेंत त्यावरचे सगळे बनावट व शुष्क आरोप जेव्हां बोलून दाखविले, तेव्हां सरते शेवटीं आपल्या पक्षाची दुर्बलता व आपल्या प्रति-पक्षाचें बुद्धिसामर्थ्य मनांत आणून न्यायाधिकांश त्यानें विनंति केली कीं,

“ महाराज, सॉक्रेटीस शब्दपांडित्याने आपणांस मोहित करील, तर आपण फार सावध असावे; व तो आपणांस फसविण्यासाठी गोड गोड काव्याची भाषणे करील, तर आपण त्याचें बोलणें बहुतकरून खरें मानूं नये. ” असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत गुणानें मनुष्य भूषित होऊन त्याचें सर्वांवर वृजन वसण्यास तो कारण हेतो आतां राष्ट्राच्यासंबंधानें पहा. यासंबंधाची उदाहरणें मागे ग्रीस, रोम, इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांतील दिलीच आहेत. त्यावरून एका मनुष्याच्या वक्तृत्वशक्तीचा प्रभाव प्रसंगविशेषी दृष्टीस पडतो. त्याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस चांगला आलाच असेल. तसली उदाहरणें आणली बहुधा प्रत्येक देशाच्या इतिहासांतूनहि देतां येतील. असो; आतां प्रस्तुतच्या देशस्थितीला सांप्रत कलेचा कितासा उपयोग होईल याविषयी कांहीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतो.

यापूर्वी अलीकडे चालू झालेल्या वक्तृत्वोत्तेजनाच्या प्रकाराविषयी जें आहीं लिहिलें आहे त्यावरून त्या उद्योगाविषयी आमचें काय मत आहे, व प्रस्तुत कला सुधारणें असल्यास काय केलें पाहिजे, हें आमच्या वाचकांस कळलेंच आहे. त्याविषयी येथें जास्त सांगण्यासारखें एवढेच आहे कीं, युरोपांतील कोणताहि प्रकार पाहून त्यासारखें येथें करण्याचा प्रयत्न करणें हें फार असमंजस होय. एकाच्या शरीरप्रकृतीला जें मानवलें तें दुसऱ्यास मानवेलच हा जसा नेम धरवत नाही, त्याप्रमाणें युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच हें कदापि होणार नाही. रोम, आथेन्स वगैरे ठिकाणी लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार होता, तेव्हां आंटनी, डिमास्थेनीस वगैरे पुरुषांचे जे प्रभाव इतिहासांत दाखल केले आहेत ते तेथें घडण्यांत आले हें सहजच आहे. पण तो नमुना धरून येथें जर तशा गोष्टी वळेंच घडवून आणण्याचा घाट घातला, तर येथें तसली सामथी काय आहे ? एशियांतडांतील कोणत्याहि राष्ट्रास राजसत्तेखेरीज दुसरा कोणताहि प्रकार आजपर्यंत कधींच माहीत झाला नाही; व लोकस्वातंत्र्याची कल्पना त्यांच्या कधी स्वप्नांहि आली नाही. रोमन लोकांस ‘ राजा ’ हा शब्दहि सहज होत नव्हन

सजिरासारख्यांस त्यांनी कट करून ठार मारून टाकले ही गोष्ट येथील लोकांस अतिशय विलक्षण वाटणारी आहे; की, ज्याप्रमाणें एवढ्याशा काडतुसाच्या चिरडीवरून बंगल्यांत झालेला दंगा युरोपियन लोकांस विचित्र वाटला ! असो, तर एकंदरति एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशी सर्वांशी कधी मिळायची नाहीं. त्यांतून इंग्लंड व हिंदुस्थान अशा हरएक प्रकारें भिन्न असणाऱ्या देशांविषयी तर कांहीं बोलावयालाच नको. यास्तव वक्ते तयार होऊन त्यांनी लोकांचीं मते आपणाकडे ओढून ध्यावी, व हवा तो फेरफार एकंदर राष्ट्रांत सुरू करावा, वगैरे बेत जे आमच्या लोकांच्या मनांत धोळताहेत ते सगळे पुष्कळ अंशी व्यर्थच होत. वक्तृत्वाचा एवढा प्रभाव येथें दृष्टीस पडूं लागण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे; व तितका लोटल्यावरहि तो निश्चयानें पडेलच असोह सांगवत ताहीं. तर याप्रमाणें प्रस्तुत देशस्थिताला वक्तृत्वाची अतिशय आवश्यकता आहे, व तो गुण नसल्यामुळें देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, हें मत आमच्या मते पुष्कळ अंशी अव्युक्तीचें व असमंजस असें होय.

तेव्हां प्रस्तुत कलेचा उपयोग हल्लीं आमच्या देशास झटला झणजे कविता, चित्रविद्या, इत्यादि इतर कलांप्रमाणेंच होय. झणजे ती आपल्या देशांत वाढली असतां लोकरंजनाचें एक उत्तम साधन होऊन देशास भूषण होणार आहे. तसेंच हल्लीं जे लोककल्याणाचे कित्येक उद्योग चोहोंकडे सुरू झाले आहेत त्यांची वृद्धि करण्यासहि तिचा वराच उपयोग होईल खरा; पण तसें होण्यास हल्लींपेक्षां तिचें स्वरूप फार निराळ्या प्रकारानें प्रगट झालें पाहिजे. हल्लीं ज्याप्रमाणें एक वाक्शक्ति व एके रीतीचा धीटपणा एवढाच सामग्री वक्तृत्वास पुरते, तथा प्रकार कामाचा नाहीं, कोणत्याहि विषयाविषयी जो लोकांस आपल्या मताला मिळवूं पहाणार त्याने अगोदर तो विषय चांगला समजून घेऊन नंतर मनोबोधक रीतीनें त्यांचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. असें करतां येण्यास त्यानें कोणती साधनें आपणास अनुकूल करून घेतली पाहिजेत ती मागे सांगण्यांत आलीच आहेत. असें जर न केले, तर हल्लीं जसें वक्तृत्व

बहुधा निष्फल होते; किंवा व्यापासून कांहीं निष्पन्न झालेंच तर भलती मते लोकांच्या मनांत अर्धीमुधी शिरून जातात; तसा मात्र प्रकार होईल. असो; तर प्रकृत कडेपासून विद्यमान स्थितीत आपल्या देशास जो उपयोग होणार तो वरच्या इतका मात्र होईल असें आम्हांस वाटतें.
